НА ДНІ ПРІРВИ

Нариси

Жерці верховні та правителі волають:

Владико наш господи, ми без вини –

Слідами батьків ми йдемо, їх сини.

Поглянь-но: твій образ у сотнях розп'ять,

По цілій країні вони лиш стоять.

Нам тяжко, ми землю вогнем і мечем

Такою, як ти залишив, бережем.

Гирлиги залізні, в них гострий кінець,

В покорі ми ними тримаєм овець.

Тоді Христос знайшов десь трударя,

Понурого, худого злидаря,

І сироту, змарнілу та бліду,

Що вже і гріх спізнала, і біду,

І їх обох поставив між магнати,

А ті, боючись шати закаляти,

Сахнулися. Христос оюе мовив їм:

"Ось що вчинили ви із образом моїм".

Джемс Рассел Ловел[22]

ПЕРЕДМОВА

Все, про що йдеться у цій книжці, сталося зі мною влітку 1902 року. Я спустився на лондонське "дно", керуючись настановами, що їх найкраще назвати дослідницькими. Я був схильний радше повірити своїм власним очам, аніж покладатись на слова інших — чи були вони там, чи не були. До того ж я озброївся простими критеріями для оцінки життя "дна". Те, що поліпшує умови життя, сприяє фізичному та духовному здоров'ю, — добре; те, що нівечить життя та калічить і породжує страждання, — погане.

Читач легко пересвідчиться, що я бачив чимало поганого. А не слід забувати, що я пишу про часи, які в Англії вважалося "добрими часами". Голод і безпритульність, з якими я зіткнувся, хронічно притаманні злидням і ніколи не зникають, навіть у періоди найбільшого процвітання.

По тому літі прийшла сувора зима. Великі юрби безробітних щоденно дефілювали лондонськими вулицями, по десятку процесій за раз, допоминаючись хліба. Містер Джастін Маккарті в січні 1903-го так стисло змалював у нью-йоркському "Індепенденті" тодішнє становище:

"В робітних домах зовсім не лишилося місця для голодних, що день і ніч юрмляться під дверима в надії на їжу та притулок. Всі благодійні організації вичерпали свої можливості, намагаючись добути харчі для зголоднілих мешканців мансард і підвалів глухих лондонських завулків.

Цілі юрмища безробітних та голодних, яких нема змоги забезпечити ні притулками, ні засобами існування, щовечора в різних районах Лондона облягають казарми Армії спасіння".

Дехто твердить, буцімто моя критика стану речей в Англії надто песимістична. На виправдання мушу заявити, що я найоптимістичніший з оптимістів. Та дозрілість людської громади я оцінюю не стільки її політичними установами, скільки окремими особистостями. Суспільство росте, а політична машинерія розвалюється на шматки і йде "на брухт". Для англійців, оскільки йдеться про чоловіків і жінок, їхнє здоров'я та щастя, я завбачаю широке й світле майбутнє. А ось для великої частки тієї політичної машини, що так зле править ними, я не бачу ніякого іншого майбутнього, крім купи брухту.

Джек Лондон

Підмонт, Каліфорнія

Розділ I

ЗАНУРЕННЯ

— Та зрозумійте ж ви, це неможливо, — умовляли мене знайомі, до яких я вдався з проханням допомогти мені пірнути в лондонський Іст-Енд. — Вам би ліпше звернутись до поліції, щоб дали провідника, — трохи подумавши, додавали вони, натужно силкуючись якось підладнатися до психіки цього божевільного, що прибув до них з цілком порядними рекомендаціями, але на голову трохи схиблений.

— Але я не хочу звертатись до поліції, — заперечував я. — Просто я хочу зійти в Іст-Енд і побачити все на власні очі. Я хочу довідатись, як живуть там ті люди, і чому вони там живуть, і заради чого вони там живуть. Коротше кажучи, я збираюсь там сам пожити.

— Ви збираєтесь там жити? — дивувалися знайомі, і в кожного на обличчі прозирав явний осуд. — Таж там, кажуть, є такі місця, де людське життя не варте й пенса щербатого.

— От саме ті місця я й хочу відвідати, — перебивав я.

— Та зрозумійте ж, це неможливо, — незмінно чув я у відповідь.

— Я вас не про те прийшов питати, — відказував я різко, вже дещо дратуючись їх нетямучістю. — Я тут чужинець і хочу, щоб ви розповіли, що знаєте про Іст-Енд, аби я мав за що зачепитись для початку.

— Але ми нічого не знаємо про Іст-Епд. Це десь он там. — І невиразно махали рукою в той бік, де зрідка можна бачити, як сходить сонце.

— Ну, тоді я йду до Кука[23], — заявив я.

— О, звісно, — полегшено зітхнули приятелі. — Де-де, а в Кука вже знають.

Але, о Куку, о Томасе Куку й Сину, слідогляди й стежкотопти, живі дороговкази для цілого світу і перша допомога для заблудлих мандрівників, — негайно й без вагань, зручно й вигідно могли б ви запровадити мене до Найчор-нішої Африки чи до Найглибиннішого Тібету, а ось у лондонський Іст-Енд, до якого каменем кинути від Ладгейт-серкуса[24], ви дороги не знаєте!

— Зрозумійте, це неможливо, — сказав мені живий довідник трас і такс у Чіпсайдській філії Кукового агентства. — Це так… гм… так незвичайно.

— Зверніться до поліції, — владно урвав він мої наполягання. — У нас. не прийнято відправляти мандрівників до Іст-Енду, ніхто нас про таке не просить, і ми взагалі нічого не знаємо про це місце.

— Менше з тим, — перепинив я, рятуючи себе від потоку заперечень, що загрожував вимести мене з контори. — Дещо ви все ж можете зробити для мене. Я хочу, щоб ви наперед зрозуміли, що я збираюсь робити, аби в разі якого лиха ви могли засвідчити мою особу.

— А-а, розумію! Якщо вас уб'ють, то щоб ми могли пізнати трупа.

Він сказав це так бадьоро й незворушливо, що я одразу ж побачив, як моє задубіле понівечене тіло лежить у трупарні, де невпинно струмує холодна вода, а він, схилившись, сумно й терпляче пізнає труп того божевільного американця, що йому так припекло побувати в Іст-Енді.

— Та ні ж бо, ні, — заперечив я, — просто засвідчити мою особу на той випадок, якби я втелющився в яку халепу з "бобиками". — Останні слова я вимовив з радісним трепетом: я таки вже починав опановувати місцевий жаргон.

— Ця справа, — сказав він, — у компетенції головної контори. Це, знаєте, так безпрецедентно, — додав він вибачливим тоном.

Службовець у головній конторі загмукав і заекав:

— У нас є правило, — нарешті пояснив він, — не подавати жодних відомостей про своїх клієнтів.

— Але в даному разі, — наполягав я, — сам клієнт просить вас подати про нього відомості.

Він знов загмукав і заекав.

— Авжеж, — поквапно перехопив я ініціативу, — я знаю, що це безпрецедентно, однак…

— Як я саме збирався зауважити, — неухильно вів він далі, — це безпрецедентно, і я не думаю, щоб ми могли вам чимось зарадити.

Та все ж я вийшов звідти з адресою детектива, що жив у Іст-Енді, і подався до американського генерального консула. І лише тут я здибав людину, з якою можна було "робити бізнес". Тут не гмукали й не екали, і не зводили брів чи то явно підозріливо, чи то геть отетеріло. За одну хвилину я з'ясував, чого хочу, і виклав свій проект, що його консул сприйняв, як щось цілком звичайне. Ще за хвилину він спитав про мій вік, зріст і вагу та оглянув мене з усіх боків. На третій хвилині, коли ми, прощаючись, тиснули один одному руки, він сказав:

— Гаразд, Джеку. Я вас пам'ятатиму і не губитиму з ока.

Я полегшено зітхнув. Спаливши за собою кораблі, я міг тепер вільно пірнути в ці людські хащі, що про них, здавалось, ніхто нічого не знає. Але тут я одразу ж зіткнувся з новою перешкодою в образі свого візника — "кеббі", що незворушно возив мене кілька годин по "Сіті", — персони надзвичайно пристойної і з сивими баками.

— До Іст-Еяду, — звелів я, сідаючи в кеб.

— Куди, сер? — перепитав він у щирому подиві.

— Куди завгодно, аби до Іст-Енду. Рушайте.

Проїхавши не знати куди кілька хвилин, наш екіпаж раптом спинився. Над головою в мене відчинилось віконце, і візник розгублено видивився на мене.

— То кажу, — промовив він, — ув яке місце ви хочете їхати?

— Іст-Енд, — повторив я, — Ні в яке певне місце, просто везіть мене до Іст-Енду.

— Але ж яка гадреса, сер?

— Слухайте, ви! — гримнув я. — Везіть мене до Іст-Енду, і то зараз!

Було ясно, що візник так нічого й не второпав, але, невдоволено буркочучи, він сховав голову, і кеб рушив.

На вулицях Лондона вам ніде не уникнути картин жалюгідних злиднів, бо п'ять хвилин ходи мало не звідусюди заведуть вас до трущоби. Але район, в який тепер заглиблювався мій кеб, був суцільною безкінечною трущобою. На вулицях юрмилась якась зовсім інша людська порода, присадкувата, нещасна на вигляд, отупіла від пива. Уздовж нашого шляху тяглися цілі милі цегляних будинків та убозтва, і на кожному перехресті відкривались далекі перспективи тих же таки цегляних будинків та злиднів. Де-не-де похитувалися п'яні — і чоловіки, й жінки, а в повітрі аж висіли непристойні вигуки та гомін сварні. На базарі якісь хирляві й немічні старі люди нишпорили між покидьками у багнюці, шукаючи гнилої картоплини, бобів чи якої городини, а дітлашня обсіла мушвою купу фруктової гнилизни і, стромляючи руки по самі плечі в липку мішанку, видобувала звідти недогнивки, що їх тут-таки, як стій, і пожирала.

За всю поїздку я не здибав ні однісінького кеба, а цей мій виглядав проявою з іншого і ліпшого світу, — судячи з того, як бігли за ним і збоку дітлахи. І скільки сягало око, я бачив суцільні цегляні стіни, слизуваті хідники та гамірні вулиці; і вперше в житті мене пройняв страх перед юрбою. Це скидалось на страх перед морем, — а тичби злидарів на всіх тих вулицях видавалися хвилями безкрайого смердючого моря, що хлюпало навкруги, погрожуючи здибитись і поглинути мене.

— Степні, сер; станція Степні! — гукнув згори мій кеббі.

Я оглядівся. Це була справді залізнична станція, і віті у розпачі під'їхав до неї, як до єдиного знайомого в цих нетрях місця.

— Ну, то й що? — спитав я.

Він забелькотів щось невиразне і струснув головою. Вигляд у нього був украй пригнічений.

— Я тутка чужак, — спромігся він врешті вичавити з себе. — І як вам не на станцію Степні, то бий мене сила божа, коли я знаю, чого вам тоді тра.

— Я вам скажу, чого мені треба, — відповів я. — їдьте далі й виглядайте якоїсь крамнички, де продають старий одяг. Тільки-но побачите, їдьте прямо, доки не завернете за ріг, там спиніться, і я зійду.

Я бачив, що він уже побоюється за свою платню, однак невдовзі він спинився і повідомив, що лахмітня недалечко позаду.

— Але ж ви мені заплатите? — благально спитав він. — Мені належиться з вас сім шилінгів і шість пенсів.

— Аякже, — засміявся я, — тоді я тільки вас і бачив.

— Господи боже, та то я вас тільки й бачив, коли ви не заплатите мені, — відказав він.

Навколо кеба вже зібрався гурт обшарпаних роззяв, і я, знову засміявшись, рушив назад до лахмітні.

Тут головний клопіт був переконати лахмітника, що мені справді-таки потрібен старий одяг. Але після марних спроб нав'язати мені неоковирні нові піджаки та штани він почав з таємничим видом і

загадковими натяками викладати купи старого лахміття. Це робилося з певним наміром показати, що він "розчовпав" мене, і щоби я, побоюючись викриття, заплатив утридорога за ту одежину. Він явно вважав, що я вскочив у якусь халепу або ж був великосвітським злочинцем з-за океану, — в кожному разі, що я прагну будь-що уникнути поліції.

Але я так сперечався з ним через скажену розбіжність між ціною і вартістю, що переконав його в безпідставності підозр, і він тоді заходився завзято торгуватись із завзятим клієнтом. Врешті я вибрав міцні, хоч і досить заношені штани, потерту піджачину, на якій теліпався один-однісінький ґудзик, пару дебелих шкарбунів, які запевно знали службу десь коло вугілля, тонкий шкіряний пасок і бруднющий сукняний кашкет. Однак білизна й шкарпетки були в мене нові й теплі, хоч і такого гатунку, що звичайно доступний кожному американському безпритульному навіть у часі скрути.

— Ну, ти ж і зух, нічого не скажеш, — з робленим захопленням заявив лахмітник, коли я простягнув йому за ті лахи 10 шилінгів, на яких ми остаточно зійшлися. — Хай мені абищо, коли ти не виходив перед цим весь Петікотлейн. За твої штани хто вгодно не пожаліє п'ять шилінгів, а за черевики то будь-який докер дасть два шилінги й шість пенсів, не кажучи вже про піджака та кашкета та новісіньку кочегарську сорочину та гінше.

— Скільки ви дасте мені за них? — раптом запитав я. — Я заплатив вам десять шилінгів, а продам оце зараз-таки за вісім. Ну, по руках?

Але він тільки вишкірив зуби і похитав головою. І хоч я зробив добрий гендель, та мене прикро вразила думка, що він зробив ще кращий.

Біля кеба мій візник про щось перешіптувався, голова до голови, з полісменом. Одначе цей останній, кинувши на мене гострий погляд, а

надто на клунок, що я мав під пахвою, пішов собі геть, лишивши мого кеббі самотужки доводити свій бунт до кінця. А той і з місця не хотів зрушити, аж поки я заплатив йому належні сім шилінгів і шість пенсів. Після цього він ладен був везти мене хоч на край світу і, просторікувато перепрошуючи за свою настирливість, пояснював, що в цьому Лондоні які тільки не трапляються чудернацькі пасажири.

Та доїхав я лише до Гайбері-Вейл у північній частині Лондона, де на мене чекав мій багаж. Тут другого дня я скинув свої власні черевики (не без жалю, бо вони були такі легкі й зручні), сірий дорожній костюм та й взагалі весь свій одяг і заходився натягати на себе одежину бозна-яких чужих людей, що мали бути й справді нещасні, коли їм довелося розпрощатись із цими лахами за жалюгідний лахмітників гріш.

Під пахвою тієї самої спідньої сорочини я зашив золотий соверен (аварійна сума, безумовно, скромних розмірів) і в ту ж таки кочегарську сорочину впхався сам. Відтак сів і став вичитувати собі за ті ситі роки добробуту, що випестили мені шкіру і зробили нерви надміру чутливими: бо сорочина була груба й шорстка, наче волосяниця, і я певен, що найсуворіші з аскетів зазнають не більших страждань, ніж зазнав я від неї в наступні двадцять чотири години.

Решту вбрання одягти було досить легко, от тільки черевики завдали мені чимало клопоту. Тверді й зашкарублі, наче дерев'яні, вони полізли на ногу, лише як я добре натовкмачив передки кулаками. Потім з кількома шилінгами, ножем, хустинкою і жмутом грубого паперу та дещицею тютюну в кишені я погрюкав сходами вниз і попрощався із своїми занепокоєними приятелями. Коли я виходив з дверей, служниця, миловида середніх літ жіночка, не змогла втриматись від мимовільної співчутливої усмішки, що скривила їй уста, розтуливши їх аж по вуха, і видала при цьому незграбний тваринячий звук, що ми його звичайно звемо "сміхом".

Не встиг я вийти на вулицю, як відчув одразу різницю в своєму становищі, викликану зміною одягу. У простих людей, з якими я

стикався, де й поділась уся запобігливість. Раз-два! Не встиг я, так би мовити, й оком моргнути, як зробився одним з них. Мій заношений піджачисько з випнутими ліктями красномовно знаймив мою класову приналежність, таку ж, як і їхня. Це ставило мене нарівні з ними, і підлабузництво та надмірно шаноблива увага, що досі виявлялись до мене, змінились тепер на товариське ставлення. Чоловік у плисовому костюмі з брудною хусткою на шиї більше не звертався до мене: "сер" чи "хазяїне". Тепер мені казали "товаришу" — прекрасне, дзвінке, щире слово, тепле й радісне, не те, що інші звертання. "Хазяїн!" Від цього слова тхне владою, силою і зверхністю — це данина людини підневільної людині з верхів у надії на поблажку, інакше кажучи, це канючення милостині.

Тут доречно згадати про насолоду, якої я зазнав у своїх драних лахах і якої позбавлений пересічний американець за кордоном. В Європі мандрівник із Штатів, якщо він тільки не крез, швидко починає відчувати себе ницим егоїстом, і все це завдяки галайстрам рабськи догідливих грабіжників, що від рана до ночі плутаються в нього під ногами і виснажують його гаманець так, що куди там твоїм складним процентам.

В своєму лахмітті я уникнув пошесті "чайових" і зустрічався з людьми на основі рівності. Та що там казати, я так увійшов у роль, що якнайгречніше сказав "дякую, сер" одному джентльменові, який кинув мені пенні в простягнену долоню за те, що я потримав йому коня.

Новий одяг викликав і інші зміни в моєму становищі. Переходячи людні вулиці, я переконався, що мушу бути проворнішим, щоб не потрапити під колеса, і мене прикро вразило, шо моє життя подешевшало прямо пропорційно до одягу. Коли раніш я питав у полісмена дорогу, то мене звичайно перепитували: "Омнібусом чи кебом, сер?" Тепер же я чув: "Пішки, чи як?" А на залізничному вокзалі мені тицяли квиток третього класу, як щось само собою зрозуміле.

Але за все це я мав відшкодування. Вперше я зіткнувся з англійськими низами віч-на-віч і побачив їх такими, які вони є. Коли якийсь волоцюга чи робітник вступали зі мною в розмову десь на розі вулиці чи в пивниці, то розмовляли вони, як рівний з рівним, як людям і належить розмовляти від природи, і гадки не маючи чимось поживитися за те, що вони говорили чи як говорили.

І коли я, нарешті, дістався до Іст-Енду, то з радістю помітив, що страх перед юрбою вже не переслідує мене. Я став її частиною. Безкрає смердюче море піднеслося хвилею і поглинуло мене, чи, скорше, я плавно ковзнув у нього, і в цьому не було нічого страшного — хіба за винятком кочегарської сорочки.

Джек Лондон в Іст-Енді. Фото 1902 року.

Розділ II

ДЖОННІ ЧЕСНЮК

Я не буду вказувати вам адреси Джонні Чеснюка. Досить з того, що живе він на найпристойнішій вулиці Іст-Енду — на вулиці, яку мали б за глухомань в Америці, але яка є правдивою оазою в пустелі Східного Лондона. Зусібіч її тісно обступили убозтво і квартали, де кишма брудних і рано розбещених дітлахів; та на власних тротуарах цієї вулиці не густо дітей, яким більше нема де гратися, та й узагалі людей тут ходить зовсім мало.

Кожен дім на цій вулиці, як і на інших, до речі, — стоїть пліч-о-пліч зі своїми сусідами. До кожного дому с тільки один вхід, з вулиці, і кожен дім десь так із вісімнадцять футів завдовжки; ззаду манюсінький дворик, обнесений муром, де в суху погоду можна милуватися олив'яним небом. Але слід мати на увазі, що це йдеться про розкоші Іст-Енду! Дехто з мешканців цієї вулиці навіть аж так заможний, що може

тримати "невільницю". Джонні Чеснюк теж тримає, як це мені добре відомо, бо з нею першою я й познайомився в цій частині світу.

Я прийшов до дому Джонні Чеснюка, і двері мені відчинила "невільниця". Зауважте, що її становище в світі заслуговувало жалю і зневаги, однак вона сама подивилась на мене з жалем і зневагою. Вона недвозначно висловила бажання, щоб наша бесіда була короткою. Сьогодні неділя, і Джонні Чеснюка нема вдома, от і все. Але я не поспішав іти, намагаючись довести, що то ще не все, аж нарешті привернув увагу місіс Джонні Чеснюк. Та, перш ніж звернутись до мене, налаяла дівчину, що вона не зачинила дверей.

І вже потім: "Ні, містера Джонні Чеснюка нема вдома, і до того ж у неділю він нікого не приймає". — "Дуже шкода", — сказав я. Чи шукаю я роботи? Ні, зовсім навпаки; власне, я прийшов до Джонні Чеснюка в справі, що може бути вигідною для нього.

Одразу все змінилось. Джентльмен, що про нього я питаю, саме в церкві, але повернеться за годину, і тоді його безперечно можна буде бачити.

Чи не ласка моя завітати до господи? — Ні, цих запросин я не почув, хоча й набивався, заявивши, що піду почекаю в пивниці на розі. І туди-таки я й пішов, але що був саме час церковної відправи, то пивниця була зачинена. Сіялась дрібна мжичка, і я, не маючи кращого вибору, сів на приступках під сусіднім домом і став чекати.

Аж тут переді мною об'явилась "невільниця", зовсім розпатлана і збентежена, і сказала, що місіс просить мене зачекати на кухні.

— Сюди так часто ходять питати роботи, — вибачливо пояснила місіс Джонні Чеснюк. — Тож, я сподіваюсь, ви не прогніваєтесь на мене, що я з вами так розмовляла.

— Анітрохи, анітрохи, — відповів я чим люб'язніш, аби показати, що джентльменство не залежить від лахів. — Я цілком розумію, запевняю вас. Певно, ті шукачі роботи надокучають вам мало не до смерті?

— Ох і надокучають, — відповіла вона, кинувши виразний промовистий погляд, після чого провела мене не до кухні, а до їдальні — цієї честі мене сподобили, ясна річ, за добропристойні манери.

Їдальня містилася поряд з кухнею, яких футів чотири під землею, і була така темна (а діялось це опівдні), що я мусив трохи зачекати, поки очі призвичаяться до мороку. Крізь вікно, верх якого був на рівні з тротуаром, сочилося брудне світло, але й при цьому світлі, як виявилося, я зміг читати газетний шрифт.

І тут, заким я чекаю на Джонні Чеснюка, дозвольте мені пояснити мету свого візиту. Я мав намір на той час, що житиму, їстиму й спатиму серед іст-ендського люду, завести собі десь під боком пристановище, куди я міг би вряди-годи втікати, аби геть не забути, що добрий одяг і чистота ще не перевелися на землі. В такому притулку я міг би також одержувати пошту, працювати над своїми нотатками, а часом, змінивши одяг, вихоплюватися назад до цивілізованого світу.

Але при цьому виникала певна дилема. В помешканні, що правитиме за надійне місце для моїх речей, господиня буде схильна поставитись підозріло до джентльмена, що веде подвійне життя; тоді як у господині, що їй байдуже до подвійного життя її мешканця, не можна бути певним у цілості своїх пожитків. Щоб обійти цю дилему, я й удався до Джонні Чеснюка. Детектив, що мав за плечима тридцять з гаком років безперервної служби в Іст-Енді, всякому знаний під цим своїм прізвиськом Чеснюка, яким наділив його один засудженець, він був саме тим, хто міг підшукати для мене порядну господиню і заспокоїти її щодо моєї химерної поведінки.

Дві його доньки обігнали батька по дорозі з церкви додому. Ці дівчатка в святковому вбранні виглядали дуже мило; але це була та оманливо квола й тендітна миловидість, притаманна дівчатам-кокні[25], яка насправді нетривка і приречена хутко зблякнути, мов ті барви неба по заході сонця.

Вони обдивились мене з неприхованою цікавістю, наче якусь чудернацьку звірину, а далі перестали помічати. Потім прибув і сам Джонні Чеснюк, і мене закликано нагору на розмову з ним.

— Говоріть голосніше, — перебив він, як тільки я почав. — Я дуже застудився і погано чую.

О тіні Старого Дойди й Шерлока Голмса! Хотів би я знати, де ховався той помічник, що мав на обов'язку записати всі відомості, які я визнаю за потрібне викласти? Хоч я й багато разів бачився з Джонні Чеснюком і багато роздумував над тим нашим побаченням, але й досі не можу напевне вирішити, чи справді він тоді застудився, чи таки в нього в сусідній кімнаті був схований помічник. Та в одному я цілком певен: хоч я й виклав перед Джонні Чеснюком всі факти щодо себе самого і своїх намірів, він утримався від будь-якої обіцянки до наступного дня, коли я, пристойно одягнутий, припетляв на його вулицю кебом. Тоді він привітав мене досить сердечно і провів до їдальні, де вся сім'я сиділа за чаєм.

— У нас тут скромно, жирувати ні з чого, — сказав він. — Які ми є, такі ми є, — прості собі люди.

Дівчатка, вітаючи мене, зашарілпсь і знітились, а батько ще й підлив масла у вогонь.

— Ха-ха! — зайшовся він реготом, ляскаючи долонею по столу, аж тарілки задзвеніли. — Дівчата вчора подумали, що ви прийшли просити кусня хліба! Ха-ха! Хо-хо-хо!

Дівчата обурено заперечували його слова, кліпаючи очима і винувато червоніючи, так наче це необхідна прикмета правдивої витонченості — вміти розпізнавати під лахміттям людину, що не має жодної потреби ходити обшарпаною.

1 потім, поки я пригощався хлібом з варенням, точилася своєрідна гра в непорозуміння: дівчата вважали за образу для мене бути прийнятим за жебрака, а батько мав за найвищу похвалу моїй спритності те, що мені вдалося так їх ошукати. Мене все це дуже тішило, так само, як і хліб, і варення, і чай, аж прийшов час Джонні Чеснюкові шукати для мене помешкання. Він і знайшов його, не далі, як за півдесятка домів на тій же таки статечній і заможній вулиці, у будинку, достоту такісінькому, як і його власний.

Розділ III

МОЄ ЖИТЛО ТА ЖИТЛА ІНШИХ

Як на лондонський Іст-Енд, кімната, що я винайняв за шість шилінгів, тобто за півтора долара на тиждень, була напрочуд вигідна. Однак з американського погляду вона була вбого обставлена, незручна й тісна. А коли я ще додав до вбогої обстанови столика на друкарську машинку, повернутися вже й зовсім не було де; в ліпшому разі мені вдавалося сяк-так пропихатися, звиваючись, мов хробак, і ці маневри вимагали великої вправності та витримки.

Влаштувавшись, а радше, влаштувавши свої манатки, я нацупив свій робочий одяг і вийшов на прогулянку. Оскільки турботи про помешкання були свіжі у мене в пам'яті, я став підшукувати собі житло, уявивши, що я бідний молодий чоловік з жінкою та великою сім'єю.

Перш за все я завважив, як мало тут порожніх будинків — власне, так мало, що хоч я й покружляв не одну милю, але так і не здибав жодного — переконливий доказ, що район перелюднений.

Коли з'ясувалося, що як бідний молодий сім'янин я взагалі не маю шансів винайняти в цьому вельми непривабливому районі будинок, я став шукати кімнату, немебльовану кімнату, де я міг би помістити свою жінку, діти й пожитки. Кімнат було не густо, але все ж траплялися, звичайно по одній, бо схоже на те, що одної кімнати, в якій і варять, і їдять, і сплять, вважається досить для родини бідняка. Коли я питав про дві кімнати, то господині дивились на мене приблизно так, як певний персонаж на Олівера Твіста, що попросив у нього добавки.

Не тільки одної кімнати вважається досить для бідняка з його сім'єю: я довідався, що багато сімей, займаючи одну кімнату, знаходили ще місце, аби брати одного-двох пожильців. Якщо таку кімнату можна найняти за три-шість шилінгів на тиждень, то цілком справедливо, щоб квартирант з рекомендаціями міг зняти куток за яких вісім пенсів або й шилінг. Він може навіть столуватись у своїх господарів ще за кілька шилінгів. Але цього питання я не дослідив — непростимий огріх з мого боку — я ж бо мусив ураховувати, що в мене ціла родина.

Ванн бракувало не лише в будинках, де я бував, — я довідався, що їх не мали й тисячі інших будинків. За таких обставин, коли жінка, діти та ще й пара квартирантів терплять від надмірної просторності єдиної кімнати, приймати ванну в бляшаній балії — це просто річ неймовірна. Але, здається, що в ролі компенсації виступає заощадження на милі, отже, все гаразд, і бог є все-таки на небі!

Та хоч би там як, але я, так і не найнявши кімнати, повернувся на вулицю Джонні Чеснюка — і мою тепер теж. За тою жінкою та дітиськами, та квартирантами, що їх я розпихав по різних закамарках, я трохи забувся і попервах ніяк не міг охопити одним поглядом свою кімнату, її неосяжність аж наганяла острах. Чи ж справді я найняв цю кімнату за шість шилінгів на тиждень? Неймовірно! Але господиня, застукавши в двері, щоб дізнатися, чи не треба мені чого, розвіяла мої сумніви.

— О так, сер, — відповіла вона на запитання. — Наша вулиця остання така. Вісім-десять років тому всі вулиці були такі, як ця, і люди тут жили дуже пристойні. Але всіх їх повитискували ці нові приходні, тільки на цій вулиці й лишилося нас трохи. Це жахливо, сер!

І тут вона заходилася з'ясовувати мені процес перелюднення, з вини якого комірне в околиці піднімалося, а моральний рівень занепадав.

— Бачите, сер, ми не звикли тіснитись, як ото інші. Нам треба більше місця. А оті чужинці та різна голота, вони можуть напхатись по п'ять-шість сімей в такий дім, де ми живемо тільки однією сім'єю. Отож із них хазяїн одержує квартирної платні більше за весь будинок, аніж із нас. Це жахливо, сер. І подумати тільки: лиш кілька років тому вся ця околиця була така гарна, що куди там.

Я поглянув на неї. Переді мною стояла жінка з найдобірнішого прошарку англійського робітничого класу, з непоганої родини, і ось її повільно поглинає галасливий, розбещений людський потік, вичавлений сильними світу сього на схід від Лондона. Треба будувати банки, фабрики, готелі, різні установи, а міська біднота — кочове плем'я; тож і котиться воно хвиля за хвилею на схід, несучи з собою перенаселення і деградацію, відтискуючи кращі прошарки робітництва на пустирі за містом, або ж затягуючи їх на дно, як не в першому поколінні, то вже в другому чи третьому напевне.

Минуть місяці, і вулицю Джонні Чеснюка спіткає така ж доля. Він і сам здає собі з того справу.

— За два роки, — каже він, — моя оренда кінчається. Мій домовласник такий, як і ми. Він не підвищив платні ані за один із своїх будинків тут, тим-то ми й лишилися на місці. Але першої-ліпшої днини він може спродатись чи померти, — для нас то однаково. Дім купить який-небудь грошолуп, добудує сяку-таку халупчину на клапті землі в

дворі, де у мене тепер виноград, і здаватиме по кімнаті на родину. Ото й маєте, а Джонні Чеснюк — катай світ за очі.

І я й справді побачив навіч, як Джонні Чеснюк разом із своєю доброю жінкою, гарненькими доньками та нечупарною наймичкою, мов які примари, тікають у мороці на схід, а величезне місто-чудовисько з ревом наганяє їх.

Та Джонні Чеснюк не самотній у своїй біді. Ген-ген аж на краю міста живуть дрібні крамарі, управителі маленьких фірм та писарчуки — з тих, що їм поталанило. Живуть вони в котеджах окремо або по дві родини і мають клапті квітників і хоч трохи де повернутись та дихнути повітрям. Їх роздимає пиха, і гордо випинають вони груди, дивлячись на Прірву, якої уникли, і дякують богові, що вони не такі, як інші. Аж гульк! Де не візьмись, навалюється на них Джонні Чеснюк, а по його слідах — чудовисько-місто. Будинки до винайму вискакують із землі, мов якими чарами, квітники забудовуються, котеджі паюють на комірчини й комірки, і чорна лондонська ніч повиває все своєю замащеною пеленою.

Розділ IV

ЛЮДИНА І ПРІРВА

— Слухайте, ви пожильців не берете?

Ці слова я недбало кинув через плече до огрядної літньої жінки, що в її брудну кав'ярню поблизу Пулу й неподалік від Лаймгаусу[26] я зайшов перекусити.

— Угу, — відрубала вона коротко, бо, мабуть, мій вигляд не задовольняв стандарту заможності, що вимагав її дім.

Я більш нічого не сказав і мовчки заходився споживати свій тонкий шматок грудинки й пінту якоїсь каламуті — нібито чаю. Вона теж не

виявляла до мене ніякого інтересу, аж поки я витяг з кишені монету в десять шилінгів, щоб сплатити рахунок у чотири пенси. Сподіваного результату було досягнуто.

— Авжеж, сер, — зацокотіла вона, — я маю лепське помешкання, вам полюбиться. Повернулися з рейсу, сер?

— Скільки за кімнату? — спитав я, не задовольняючи її цікавість.

Вона у щирому подиві зміряла мене від голови до ніг.

— Я не здаю кімнат навіть постійним пожильцям, а тимчасовим і поготів.

— Що ж, доведеться пошукати деінде, — в моєму голосі бриніло явне розчарування.

Але вигляд моїх десяти шилінгів таки розохотив її.

— Я можу здати вам добре ліжко, де тільки двоє ще чоловік, — наполягала вона. — Хороші, пристойні люди і статечні.

— Але я не хочу спати з кимось разом, — відповів я.

— Та вам і не доведеться. В кімнаті три ліжка, і кімната не така вже мала.

— Ну, то скільки? — спитав я.

— Півкрони за тиждень, два шилінги і шість пенсів з постійного квартиранта. Вам ті чоловіки полюбляться, я певна. Один працює у великій крамниці і живе в мене два роки. А гінший, так той уже шість, — шість років, сер, і два місяці осьо буде в ту суботу. Він робітником сцени,

— вела вона далі. — Поважний, пристойний чоловік, і, скільки він у мене, ані тобі вечора не пропустив на роботі. І йому мій дім подобається; каже, луччого житла й не знайти. В мене і столується він, та й гінші квартиранти теж.

— Мабуть, грошики збиває, — закинув я з невинним виглядом.

— Та ні, що ви, бог з вами! А з його достатком він так ніде більше не влаштується.

І здумав я про свій рідний розлогий Захід, де місця під небом і повітря стало б на тисячу Лондонів; а тут ось цей чоловік, тверезий і врівноважений, ощадливий і чесний, що жодного вечора не пропустив на роботі, мешкає в одній кімнаті разом з двома іншими чоловіками, платить за це два з половиною долари на місяць і добре знає, що на краще життя нема що розраховувати. І ось я, силою тих десяти шилінгів, можу вдертися в своєму лахмітті і зайняти місце поруч із ним. Людська душа з природи — самотня, але ж яка часом мусить бути пекуча ця самотність, коли в одній кімнаті три ліжка, і будь-хто з десятьма шилінгами може отаборитися на одному з цих ліжок?

— Давно ви тут живете? — запитав я.

— Тринадцять років, сер. Ну, то як, ви пристаєте?

Розмовляючи, вона незграбно човгала по малій кухеньці, де варила їжу для своїх пожильців. Відколи я увійшов, вона все була дуже заклопотана роботою і ні разу не спинилась протягом всієї балачки. Безперечно, що в неї клопоту по вуха. "З пів на шосту на ногах", "спати лягаєш останньою пізно вночі", "працюєш, мало не перервешся", — і так усі тринадцять років, а в нагороду — сиве волосся, обшарпаний одяг, сутулі плечі, обрезкле тіло і тяжка праця без кінця-краю у брудній смердючій кав'ярні, що виходить на провулок десять футів завширшки, а довкола надбережні трущоби, гидомирні й відразливі, лагідно кажучи.

— Ви ще зайдете згодом? — сумно спитала вона, коли я рушив до дверей.

Озирнувшись на неї, я вперше збагнув глибоку істину мудрого давнього афоризму: "Доброчинність сама собі нагородою".

Я ступив крок до неї.

— Мали ви коли-небудь спочинок?

— Спочинок?

— Ну, чи виїздили коли в село на кілька день подихати свіжим повітрям, на розривку, знаєте, відпочити?

— Бог з вами! — вона засміялась, вперше перериваючи свою роботу. — Спочинок, га! Для таких як я? Ні, ви лишень подумайте! — І раптом різко докинула: — Вважайте на ноги! — це в ту мить, як я спіткнувся на перегнилому порозі.

Поблизу Вест-Індського доку я здибав парубійка, що понуро втупився в каламутну воду річки. Насунута на очі кочегарська кепка і те, як сидів на ньому одяг, безпомильно зраджували моряцьку душу.

— Агов, приятелю! — привітав я його, тицьнувши для знайомства кулаком. — Не скажеш, як тут пройти на Воппінг?

— Відробляв переїзд на скотовозі? — він відбив мій удар і сам завдав у свою чергу, з одного погляду визначаючи мою національність.

І після цього зав'язалась розмова, що привела нас до шинку і пари кухлів змішаного пива. Це спричинилось до більшої інтимності, отож коли я витяг шилінг мідяками (на позір, останніми) і відклав шість пенсів

на нічліг, а шість — ще на одну порцію того трунку, він великодушно запропонував пропити весь шилінг.

— Мій напарник, він тої ночі нагайдабурив, — пояснив він. — І його залободали, бобики, так ти можеш переспати в моїй каюті. Ну, що скажеш?

Я сказав "гаразд", і коли, набравшися пива на цілий шилінг, ми переспали ніч на жалюгідній постелі в жалюгідній халупі, я знав його вже досить добре. А мій дальший досвід підтвердив, що він до певної міри типовий представник більшості лондонських робітничих низів.

Народився він у Лондоні, батько його був кочегаром і п'яндигою. Дитинство пройшло на вулиці й по доках. Не навчився читати, та й потреби в тім ніколи не відчував — як на нього, це було б зовсім ні до чого, принаймні в його становищі.

Мав він колись матір і цілу купу писклявих братів та сестер. Всі вони тулились у двох кімнатчинах, харчувалися вбогіше, аніж він сам, коли роздобувався на власну руку. Тож він ніколи майже й не ходив додому, хіба як уже зовсім не щастило з харчами. Дрібне злодійство, жебри по вулицях і доках, один-два морських рейси кухарчуком, ще кілька рейсів вуглярем, і нарешті він — повноправний кочегар — на вершині своєї життєвої кар'єри.

А тим часом він викував собі життєву філософію, бридку й відразливу, але, як на нього, дуже логічну й тверезу. Коли я спитав, заради чого він живе, він, не задумуючись, відповів: "Щоб випити". Відбуде рейс (бо ж мусить із чогось жити), одержить платню і завершить все великою п'янкою. Далі випадкові випивки коштом приятелів з кількома мідяками в кишені, як ото я, а вже коли нема де підживитись, то новий рейс і знову той самий тваринячий цикл.

— А жінки? — закинув я, коли він заявив, що випивка це єдина мета його існування.

— Жінки! — Він гупнув кухлем по прилавку і вибухнув красномовною рацією. — Жінки це така штука, що лучче їх обходити десятою дорогою. Не виплачується, брате, не виплачується. Ну, нащо такому, як я, здалися баби, га? Була в мене мамаха, доста лупцювала дітиська, гризла старого, коли той приходив додому, хоч це бувало й не часто, їй-бо, не часто. А через кого? Через мамаху ж! Мало радості було йому від неї в домі, ось через віщо. Ну, є ще інші баби, так що вони роблять з бідним кочегаром, у якого завелось кілька шилінгів у штанях? Добра пиятика, ось що в нього в кишені, добряча довга пиятика, а баба обдере його до нитки, та ще так проворно, що він і шклянки не встигне вихилити. Я вже знаю. Я своє погуляв і знаю, що й до чого. І скажу я тобі, де баби, там напасть: крики й сварня, бійка, різанина, бобики, судді… А потому — маєш місяць тяжких робіт і дзуськи, а не заплата, як вийдеш звідтам.

— Але жінка й діти, — наполягав я. — Своє домашнє кубельце і все таке інше. Подумай лиш, — вертаєшся ти з дороги, дитинчата пнуться тобі на коліна, жінка щаслива, всміхається і цілує тебе, накриваючи стіл, і малеча цілує тебе, всі по черзі, перед сном, і чайник виспівує, а потім ви довго балакаєте про те, як тобі мандрувалося і що тут було вдома без тебе…

— Та йди ти! — вигукнув він, жартома стусонувши мене кулаком по плечу. — Куди це ти гнеш, га? Жіночка цілує, дітки пнуться і чайник співає і все це за чотири фунти десять шилінгів, — це коли є судно, а як нема, то й зовсім дарма! Я тобі скажу, що я матиму за ці чотири фунти: жіночка свариться, дітиська пищать, нема й грудки вугілля, так що чайникові не до співу, та й сам чайник у ломбарді — оце таке я матиму. Доста, щоб, наче ошпареному, рватися назад у море. Жіночка? На 'ку лиху годину? Аби мати халепу на свою голову? Дітиська? Послухай моєї ради, брате, не заводь їх. Поглянь-но на мене! Я можу випити кухоль пива, коли заманеться, і не чекає мене клята жінка, і дитинчата не квилять "хліба!". Я щасливий, щасливий зі своїм пивом і друзяками, як

ось ти, а підвернеться судно, і знов піду в море. Тож я й кажу, давай роздавимо ще по кухлеві. Оце мішане пиво — якраз про мене.

Гадаю, я досить показав життєвої філософії цього двадцятидвохлітнього парубійка та економічних підвалин, на яких та філософія грунтувалася, тож нема чого далі застановлятись над його словами. Родинного життя він не знав ніколи. Навіть слово "родина" пробуджує в нього самі неприємні асоціації. Низькі заробітки свого батька та інших чоловіків з тих самих верств він мав за достатню підставу, щоб бачити в жінці та дітях тільки зайву мороку і причину чоловічих нещасть. Несвідомий гедоніст, вкрай неморальний матеріаліст, він шукав для себе повноти щастя і знайшов її в трункові.

Пияцтво замолоду і передчасна руїна, фізична неспроможність впоратися з роботою кочегара, далі канава або робітний дім, і кінець — він бачив усе це так само ясно, як і я, але воно його не лякало. Від самого народження все навколишнє огрубляло його душу, і він споглядав своє неминуче чорне майбутнє з тупою байдужістю, яку мені годі було захитати.

І притім він не був поганою людиною. Не було в ньому ні природженої розбещеності, ані брутальності. Мав нормальний інтелект, а фізичний розвиток у нього був вищий за пересічний. Довгі вії затінювали широко розставлені блакитні округлі очі, і прозирала в них усмішка, що свідчила про великий запас гумору. Правильної форми чоло і взагалі обличчя, приємні рот і губи, хоч вони й почали вже неприємно кривитись. Щоправда, підборіддя мляве, та не занадто: мені доводилось бачити людей на високих посадах з далеко млявішими.

Його красива голова так чудово трималася на зграбній шиї, що я не здивувався, побачивши його тіло, коли він роздягнувся тої ночі перед сном. У спортзалах і на тренувальних майданчиках я бачив багатьох оголених чоловіків, людей шляхетної крові та виховання, але жоден не міг стати врівень із цим молодим богом, приреченим на занепад і руїну

за яких чотири-п'ять коротких років, приреченим так і піти з цього світу без нащадків, що їм міг би він заповісти розкішну спадщину.

Здавалося блюзнірством марнувати таке тіло, та проте я мусив визнати, що він має рацію, не одружуючись у Лондоні при заробітку в чотири фунти десять шилінгів. Точнісінько так як і той робітник сцени був щасливіший, зводячи кінці з кінцями в одній кімнаті на трьох, аніж якби впхав у ще дешевшу кімнату на додачу до своєї сім'ї ще й кількох квартирантів, та не спромігся б зводити кінці з кінцями.

День за днем я все більше пересвідчувався, що одружуватися людям Прірви не тільки нерозумно, але просто злочинно. Вони — каміння, відкинуте будівничим. Нема їм місця в соціальній будівлі, бо всі сили суспільства заганяють їх вниз, назустріч загибелі. На дні Прірви люди кволі, перепоєні і недоумкуваті. Якщо вони й розмножуються, то життя тут таке дешеве, що неминуче гине само собою. Десь над ними в світі кипить робота, але їх то не обходить, та й бракує їм хисту. А світ і не потребує їх для своєї роботи. Нема відбою від далеко придатніших, що чіпляються за круті схили Прірви, відчайдушно силкуючись утриматись і не зірватись.

Коротше кажучи, лондонська Прірва — це величезна різниця. Рік у рік, десятиліття за десятиліттям сільська Англія вливає сюди дужий потік живої сили, але він не тільки не відновлюється, а гине й зовсім уже в третьому поколінні. Компетентні люди запевняють, що лондонський робітник, батьки й діди якого народилися в Лондоні, це надзвичайно рідкісне явище.

Містер А. С. Пігу заявив, що похилі віком злидарі та всі інші, оте саме "суспільне дно", — становлять сім з половиною відсотків населення Лондона. А це значить, що і торік, і вчора, і сьогодні, і в цю саму мить чотириста п'ятдесят тисяч цих істот вмирають у жахливих умовах на дні соціальної ями, званої "Лондоном". На зразок того, як саме вони вмирають, я беру приклад з сьогоднішньої ранкової газети:

САМОЗАНЕДБАННЯ

"Вчора лікар Він Весткот провадив розслідування в Шордічі з приводу смерті Елізабет Круз, сімдесяти семи років, з Іст-стріт, 32, на Голборні, що померла минулої середи. Еліс Матісон заявила, що вона господиня дому, де жила небіжчиця. Свідок востаннє бачила її живою минулого понеділка. Жила Круз самотньо. Містер Френсіс Берч, інспектор по допомозі бідним, заявив, що покійна займала згадану кімнату протягом тридцяти п'яти років. Коли свідка покликано, це було першого числа, він знайшов стару жінку в жахливому стані, і карету швидкої допомоги та візника після перевезення тіла довелося дезинфікувати. Лікар Чейс Феннел заявив, що смерть настала внаслідок отруєння крові від пролежнів, викликаних самозанедбанням та навколишнім брудом, а суд присяжних виніс відповідну ухвалу".

Найразючіший у цьому невеликому інциденті зі смертю жінки — той самозадоволений спокій, з яким офіційні чинники розглядали справу і винесли свій присуд. Вважати, що стара жінка у віці сімдесяти семи років померла від самозанедбання — це оптимізм найвищого гатунку. Стара жінка сама винна в своїй смерті! Отож, встановивши в такий спосіб винуватця, суспільство з чистим сумлінням повертається до своїх клопотів.

Про суспільне дно містер Пігу каже так: "Через брак чи то фізичної снаги, чи розумових здібностей, чи характеру, а то й усіх цих факторів, вони нездари або ледарі в роботі, і внаслідок цього нездатні заробити собі на прожиття… Часто вони настільки деградують розумово, що неспроможні відрізнити правої руки від лівої і не можуть розібрати номер свого будинку; тіла у них кволі й слабосилі, нахили їхні збочені, і мало хто з них знає, що таке родинне життя".

Чотириста п'ятдесят тисяч — це чималий-таки гурт людей. Молодий кочегар був лише один з-поміж них, і то забрало трохи часу, доки він вибалакався. Не хотілося б мені почути, як вони заговорять усі разом. А чи ж чує їх бог?

Розділ V

ТІ, ЩО НАД САМИМ КРАЄМ

Перші мої враження про лондонський Іст-Енд мали, звісна річ, загальний характер. Згодом почали вимальовуватися деталі, і де-не-де серед хаосу злиднів я подибував невеликі острівці помірного добробуту — часом це були цілі ряди домів у глухих провулках, заселених ремісниками, що живуть, хоч і дуже примітивним, але родинним життям. Вечорами чоловіків можна бачити біля дверей — люльки в зубах, діти на колінах, жіноцтво править собі теревені, чути сміх і жарти. Ці люди явно задоволені своїм існуванням, бо на тлі того навколишнього убозтва вони виглядають досить заможними.

Але це в найліпшому разі вбоге тваринне щастя, вдоволеність ситого черева. Головне в їхньому житті — це матеріальне. Вони люди обмежені, тупі, без жодної уяви. Прірва немовби виділяє якісь чадні випари, що задурманюють і глушать усе живе. Релігія їх не обходить. Потойбічне не викликає ні жаху, ні захвату. Вони взагалі нічого не знають про якесь там Потойбічне: сите черево, люлька надвечір та ще незмінне мішане пиво — оце й усе, чого вони домагаються або про що мріють.

Та хай би на тому й кінець, але ж ні! Апатична вдоволеність, яка поглинула їх, — це та смертельна інерція, що передує повному розкладові. Поступу жодного, а не йти вперед — значить занепадати й котитися в Прірву. За власного життя вони, може, лиш починають це падіння, але завершують його їхні діти та онуки. Людина завжди дістає від життя менше, ніж вимагає; вони ж вимагають так мало, що та надмалість, яку вони дістають, не може їх порятувати.

Міське життя і в найкращому разі неприродне для людини; а лондонське — то вже настільки неприродне, що пересічному робітникові чи робітниці годі його витримати. Душу й тіло безперервно підточують згубні впливи. Моральні й фізичні сили підупадають, і добрий трудівник,

щойно від землі, перетворюється в місті на нікчемного робітника; а вже діти його — позбавлені настирливості, енергії та ініціативи і непридатні навіть до тієї фізичної роботи, що виконував їх батько. Звідси — недалекий вже шлях до різниць на дні Прірви.

Навіть самого повітря, яким тут дихають і від якого нема рятунку, досить, щоб знесилити їм розум і тіло, так що вони робляться нездатними конкурувати з тим свіжим людським потоком із села, що поспішає до Лондона, несучи руїну іншим і собі теж.

Поминаючи заразні мікроби, що ними кишить повітря Іст-Енду, розгляньмо лиш один чинник — дим. Сер Вільям Тізлтон-Дайєр, куратор Ботанічного саду в К'ю, вивчав димові осади на рослинності. Відповідно до його розрахунків, не менше як шість тонн твердої речовини, що складається з сажі та дьогтистих вуглеводнів, відкладається щотижня на кожній чверті квадратової милі в Лондоні та околицях. Тобто на квадратову милю 24 тонни за тиждень або тисячу двісті сорок вісім тонн за рік. Нещодавно з карнизу під банею собору святого Павла зняли твердий шар кристалізованого сульфату кальцію. Цей осад утворився внаслідок дії сірчаної кислоти з атмосфери на карбонат кальцію, що міститься в камені. А цією сірчаною кислотою день і ніч дихає лондонський робітник, і так усе своє життя!

Тим-то неминуче тутешні діти виростають недолугими, малосильними і слабовільними. Ця кривонога, вузькогруда, апатична порода никне й гине в жорстокому змаганні з навалою сільських орд. Залізничники, носії, кучери омнібусів, вантажники і взагалі всі ті, що для роботи їм потрібно фізичної сили, здебільшого набираються з села. У столичній поліції, приміром, дванадцять тисяч вихідців із села, і тільки три тисячі народжених у Лондоні.

Отже, мимоволі доводиться робити висновок, що Прірва — це достоту величезна людовбивча машина, і коли я йду там глухими завулками, де попід дверима сидять ситі ремісники, я знаю, що їхнє майбутнє чорніше, ніж у тих чотирьохсот п'ятдесяти тисяч безнадійно

пропащих бідолах, що конають на дні ями. Ті принаймні вже при сконі, тоді як ці ще мають пройти через повільну передсмертну агонію, що розтягнеться на два чи й три покоління.

А проте люди з них цілком доброякісні. Є в них завдатки всіх людських талантів. За відповідних умов їхній рід міг би проіснувати сторіччя, і великі люди, герої та митці, вийшли б з-поміж них і зробили б наш світ кращим.

Я розмовляв з однією жінкою, типовим представником тих, що, викинуті з свого тихого завулка, почали фатальне падіння на дно. Її чоловік слюсар, член спілки механіків. Що механік з нього абиякий, свідчить його неспроможність знайти сталу роботу. Він не має досить ні енергії, ні заповзятливості, щоб утриматись на доброму місці.

У подружжя дві дочки, і всі вчотирьох вони живуть у двох конурах, званих з чемності "кімнатами", що за них платять сім шилінгів тижнево. Плити в них нема, і варити доводиться на одинарному газовому пальнику в коминку. Люди вони не заможні, то й не можуть дозволити собі таку розкіш, як необмежену подачу газу; отже, їм спеціально встановлено хитру машинку: вкинеш пенні в шпарину — починає йти газ, а тільки вигоріло на пенні, зараз же він автоматично перекривається.

— У змиг ока на пенні вигорає, — поскаржилась вона, — а воно ще й на половину не зварилось!

Роками живуть вони надголодь. День у день встають із-за столу, не наївшись досхочу. А вже як чоловік котиться по похилій, то хронічне недоїдання — важливий чинник, що прискорює занепад.

А працює ця жінка, мов каторжна. Від пів на п'яту ранку і до пізньої ночі гибіє над сукняними спідницями з підкладкою і двома шлярками — дванадцятка за сім шилінгів, — так вона мені розповідала. Ви собі

уявляєте? — сукняні спідниці з двома шлярками, дванадцятка за сім шилінгів! Тобто 1 долар 75 центів, або 143/4 цента за спідницю!

Її чоловік, щоб одержувати роботу, мусить належати до профспілки, де щотижня треба вносити шилінг і шість пенсів. А під час страйків, якщо він припадком має тоді роботу, мусить подеколи сплачувати у фонд взаємодопомоги аж по сімнадцять шилінгів.

Старша дочка підсобляла у кравчині за шилінг шість пенсів на тиждень — тридцять сім з половиною центів на тиждень або трохи більше як п'ять центів на день. Одначе, коли роботи стало обмаль, її звільнили, хоч брано її за таку низьку платню з умовою вивчити на кравчиню. Після того вона три роки працювала у велосипедному магазині, де заробляла п'ять шилінгів у тиждень, і ходила пішки по дві милі на роботу й назад, і ще її штрафовано за спізнення.

Щодо батьків, то їхня гра вже була скінчена. Вони геть пустилися всякої опори і падають у провалля. А дочки? Живучи, мов худоба, знесилені від хронічного недоїдання, підточені розумово й морально, — які шанси мають вони видряпатися з Прірви, куди падають від самого народження?

Я пишу ці рядки, а в сусідньому дворі вже цілу годину точиться дика бійка, галас від якої збриджує повітря. Спершу, почувши якусь вовтузню, я подумав, що гризуться собаки, і лише кілька хвилин згодом переконався, що це людські істоти, та ще й жінки, здійняли такий страшенний ґвалт.

Бійка п'яних жінок! Гидко про, таке й подумати, не те що слухати. Події розгортаються приблизно так: надривно верещать кілька жінок; потім нараз тиша, тільки реве дитина і дівча благає когось крізь сльози; тоді зривається жіночий голос, хрипкий і скрипучий: "Ану, вдар! От тіки вдар мене!" — Лусь! — виклик прийнято, і бійка вирує знову.

В затильних вікнах будинків, що виходять на поле битви, вистромились шереги захоплених глядачів. Я чую звуки ударів та лайку, від якої аж вуха в'януть. На щастя, самих перебійниць мепі не видно.

Затишок. Крик: "Не займай дитину!" Маляті, певно, лише кілька років, воно вищить від жаху. "Ну, начувайся! — настирливо повторюється разів двадцять і на найвищих тонах. — Зараз як загилю по голові цею каменюкою!" — І потім камінь, мабуть що б'є по чиїйсь голові, судячи з вереску.

Затишок. Одна з перебійниць тимчасово, очевидячки, виведена з ладу і її приводять до пам'яті. Знову чути дитячий крик, але тепер тихіший, — видно, що мале ослабло, пойняте жахом.

Знову наростають голоси:

— Будеш?

— Буду!

— Будеш?

— Буду!

— Будеш?

— Буду!

Обидві сторони вже достатньо потвердили свою рішучість, і конфлікт розпалюється по-новій. Одна з перебійниць здобуває значну перевагу і діє дедалі навальніш, судячи з того, як друга верещить, мов на пуп. Раптом вереск захлинається і завмирає; жінку, безперечно, душать за горлянку.

Тут вступають нові голоси; флангова атака; рука несподівано відпустила горлянку, судячи з того, що знов розлігся вереск, октавою вище, ніж перше; загальний шарварок, чубляться всі.

Затишок. Новий, дівчачий, голос: "Я тобі за маму дам!" Разів п'ять повторюється діалог: "Все 'дно буде по-моєму, так твою, перетак!" — "Це ще побачим, так твою, перетак!"

Відновлюється конфлікт між матерями, дочками й усіма; в цей час моя господиня відкликає свою донечку з ганку в дім, а я роздумую, як же вплине все те, що вона почула надворі, на її вдачу.

Розділ VI

ЗАВУЛОК ФРАЇНГ-ПЕН І ПОГЛЯД У ПЕКЛО

Ми йшли втрьох по Майленд-род, і один з-поміж нас був герой. Це — сухорлявий дев'ятнадцятилітній хлопчина, такий худий і тендітний, що, мов того Фра Ліппо Ліппі[27], подих вітру міг би зігнути його вдвоє і перекинути.

Він був запальний соціаліст, сповнений юнацького завзяття і готовий піти на муки за ідею. Чи то виступаючи, чи й головуючи, він уже брав активну й небезпечну участь у багатьох мітингах в обороні бурів[28]. Відбуваючись і просто неба, і в приміщеннях, вони кілька років тому збурили спокій "веселої Англії". По дорозі він ділився зі мною спогадами про деякі епізоди свого життя: як нападали на нього в парках і трамваях, як він здирався на поміст, щоб відстоювати, здавалося, безнадійну справу, коли розлючена юрба одного за одним стягувала вниз промовців і жорстоко била; як раз він витримував з трьома товаришами облогу в церкві, де під градом каміння, серед брязкоту розбитих шибок вони відбивалися від юрби, аж доки наспів загін поліції; як заздалегідь планувалися запаморочливі побоїща на сходах, галереях і балконах. Він розповідав про розбиті вікна, повалені сходи,

розгромлені лекційні зали, потрощені голови та кістки, а потім з жалем зітхнув, зиркнув на мене і додав:

— Як я заздрю вам, здоровим і дужим! Я такий малявка, що з мене мало пожитку, коли доходить до бійки.

А я, на голову вищий за обох своїх супутників, пригадав кремезний паш Захід і тих високих чоловіків, що їм я сам у свою чергу заздрив. І ще, дивлячись на цього малявку з лев'ячим серцем, я подумав, що такі ось, як він, при нагоді зводять барикади і показують всьому світові, що люди ще не розучились, як треба вмирати.

Тут озвався другий мій супутник, чоловік літ двадцяти восьми, що сяко-тако заробляв собі на животіння в одній потогінці.

— А я, нівроку, міцний чолов'яга, — заявив він. — Не те, що інші хлопці в нашій майстерні, куди там їм. Вони мене мають за взірець справжнього чоловіка. Знаєте-бо, я ж важу сто сорок фунтів!

Я посоромився сказати йому, що моя вага сто сімдесят фунтів, і тільки зміряв його поглядом. Який він, бідолаха, куций і почварний! Шкіра якась попеляста, вайлувате, незугарно корячкувате тіло, вузькі груди, плечі зігнуті від довгих годин виснажливої праці, голова тяжко звисає. Міцний, нівроку, чолов'яга!

— Який у тебе зріст?

— П'ять футів два дюйми, — гордо відказав він, — а хлопці в нас у майстерні…

— Покажи-но мені ту майстерню, — попросив я.

В майстерні саме тоді не працювали, та я все-таки хотів подивитись її. Поминувши Ліман-стріт, ми звернули ліворуч на Спітелфілд і пірнули в

завулок Фраїнг-пен. На слизуватому хіднику юрмилася зграйка дітей, достоту наче пуголовки, що тільки-но перетворилися на жабенят на дні висхлого ставка. У дверях на проході сиділа якась жінка і, безсоромно оголивши груди — яка ганьба для святості материнства! — годувала немовля. Двері були такі вузькі, що нам довелося переступити через жінку. Далі темними вузькими сінями ми продерлися крізь купу дітвори і вийшли на ще вужчі й брудніші сходи. Минаючи манюсінькі площадинки два на три фути, завалені всіляким сміттям і покидьками, ми піднялися на третій поверх.

У цьому багнищі, званому житлом, було сім кімнат. В шести з них варило, їло, спало й працювало понад двадцятеро чоловік обох статей і різного віку. Розмір кімнат пересічно вісім на вісім-дев'ять футів. Ми зайшли до сьомої кімнати. Це й була та конура, де впрівали п'ятеро чоловіків. Кімната мала сім футів завширшки і вісім завдовжки, і більшу частину всієї площі займав робочий стіл. На столі лежало п'ять шевських колодок, але майже не було місця для роботи, бо ж уся кімната завалена картоном, шкірою, сувоями заготовок та іншим шевським начинням.

В сусідній кімнатці живе жінка з шістьма дітьми. Ще в однім закамарку — вдова з єдиним шістнадцятилітнім сином, що конає від сухот. Вона торгує на вулиці цукерками і, як мені сказали, здебільша не спромогається заробити за день на три кварти молока, потрібних її синові. А м'ясо цей кволий умирущий син куштує не частіш, як раз на тиждень; та й то такого гатунку, що хто не бачив, як їдять людо-свині, не зможе собі й уявити.

— Він так бухикає, просто страх, — сказав мій визискуваний приятель про вмирущого хлопчину. — Нам чути його за роботою, то щось страшного. Кажу тобі, щось страшного!

А я в тому кашлі та в тих цукерках побачив ще одну лиховісну загрозу для тутешніх трущобних дітей, що їм і без того не солодко.

Отже, мій потогінно визискуваний приятель, коли є робота, працює разом з чотирма іншими в цій комірчині! Взимку лампа горить мало не цілий день і додає свого чаду до задушливого повітря, яким вони без кінця дихають.

За добрих часів, коли роботи завал, сказав він мені, щастить заробляти аж по "тридцять бобів на тиждень". Тридцять шилінгів, себто сім з половиною доларів!

— Але це тільки найвправніші з нас, і то працюючи по дванадцять, а то й чотирнадцять годин на день. Подивився б, як тоді ми пріємо! Просто патьоками ллє з нас! Якби побачив нас тоді, аж в очах би замерехтіло: цвяшки вилітають з рота, як з машини. Ось поглянь на мій рот!

Я глянув. Емаль постиралася від постійного тертя об метал, зубн погнили й почорніли, як вугіль.

— А я ж чищу зуби, — додав він, — а то були б ще гірші.

Коли ж він розповів мені, що робітники мусять самі забезпечувати себе інструментом, цвяхами, картоном, всім шевським "причандаллям", платити за приміщення, світло й так далі — ті його тридцять бобів істотно поменшали в моїх очах.

— А довго триває такий гарячий сезон, коли ти заробляєш по тридцять бобів? — спитав я.

— Чотири місяці, — була відповідь. Решту часу, за його словами, вони пересічно мають від півсоверена до соверена за тиждень, тобто два з половиною — п'ять доларів. Оце минає півтижня, і він заробив чотири шилінги, або один долар. Мені дали зрозуміти, що це з них піт женуть ще по-божому.

Я визирнув у вікно, що мало б виходити на сусідні задвірки. Але задвірків ніяких не було, чи, вірніш, вони були захаращені одноповерховими халупами, хлівами, де жили люди. Покрівлі цих халуп застелилися шаром покидьків, подекуди в два фути завтовшки, — даниною другого й третього поверхів. Я побачив там риб'ячі та тваринні кістки, тельбухи, якесь мерзенне лахміття, драні черевики, черепки і взагалі всілякі покидьки людського свинюшника.

— Це вже останній рік для нашого ремесла; заводять машини, щоб здихатись нас, — сумно сказав мій швець, коли ми, виходячи, переступили через жінку з безсоромно оголеними грудьми і знов почали протискуватись крізь юрби дітлахів.

Потому ми відвідали муніципальні житлові будинки, споруджені Радою лондонського графства на місці тих трущоб, де жила "Дитина Яго" Артура Моррісона[29]. Хоч на цій території живе більше люду, ніж раніше, та умови стали значно здоровіші. Але мешкають тут найкваліфікованіші робітники та ремісники. Колишні ж трущобники просто потіснили інші трущоби або утворили нові.

— А тепер, — сказав мій "міцний чолов'яга", що працював так швидко, аж в очах мерехтить, — я покажу тобі одну з легень Лондона, Спітелфілдський сад. — На слові "сад" він презирливо скривив губи.

Тінь від церкви Христа падає на Спітелфілдський сад, і в цій тіні, о третій годині дня, побачив я картину, якої довіку не хотів би більше бачити. В цім саду, меншому за цій трояндовий садок удома, квітів нема й на позір. Росте тут сама трава, і оточений він, як і взагалі всі парки в славнім місті Лондоні, шпичастим залізним парканом, щоб бездомний люд не міг залізти сюди вночі і переспати.

Біля входу в сад нас перегнала стара жінка, десь так років під шістдесят. Вона йшла, наче маючи якусь певну мету, хоч і не зовсім твердою, але розміреною ходою, а через плечі в неї звисали два

величеньких клунки. Це була жінка-волоцюга, бездомна душа, надто незалежна, щоб своєю волею переступити поріг робітного дому. Мов той равлик, вона носить свій дім із собою. В тих двох клунках всі її пожитки: одяг, білизна, різний дорогий жіночому серцю дріб'язок.

Ми йшли по вузькій алеї, всипаній жорствою. Обабіч на лавках було повно нещасних людських істот, що їхній вигляд надав би фантазії Доре[30] такої похмурості, якої художник не знав за ціле своє життя. Це було хаотичне нагромадження лахів і бруду, всіляких бридких шкірних хвороб, відкритих болячок, синців, вульгарності, непристойності, зухвалого потворства та бидлячих облич. Віяв холодний пронизливий вітер, і більшість цих створінь, скоцюрбившись у своєму дранті, спали, а інші намагалися заснути. Було там з десяток жінок віком від двадцяти до семидесяти років, а на одній голій лавці спало немовля місяців, мабуть, на дев'ять, — без подушки, без ковдри, і ніхто його не глядів. Трохи далі з півдесятка чоловіків спали, сидячи прямо, як тички, або спершись уві сні один на одного. А он ціла сім'я розташувалася: сонна дитина на руках у сонної матері, а чоловік її (чи, може, приятель) незграбно рехтував драного черевика. На іншій лавці одна жінка ножем підрізала стріп'я на своїх лахманах, а друга латала дірки. Поруч з ними спала жінка в обіймах чоловіка. Далі спав якийсь чоловік, весь у багнюці, поклавши голову на коліна жінки років двадцяти п'яти, вона також спала.

Це спання було для мене загадкою. Чому дев'ятеро з десяти їх сплять чи намагаються заснути? Про це я довідався лише згодом. У сильних світу цього є закон, щоб бездомні не спали вночі. На бруківці біля галереї церкви Христа, там, де в небо підноситься величний ряд кам'яних колон, лежала покотом ціла гурма людська, і всі спали або дрімали, і так вони позаклякали, що наша поява не могла ані розбудити, ані зацікавити їх.

— Легені Лондона, де ж пак! — промовив я. — Та це гнійник, велика смердюча болячка!

— І навіщо ви привели мене сюди? — вигукнув запальний молодий соціаліст. Тендітне лице його сполотніло від душевного і фізичного болю.

— Оті-о жінки, — пояснив наш провідник, — ладні продатися за три пенси, ба й за два чи навіть за буханку черствого хліба.

Іст-Енд, ночівля просто неба. Тогочасне фото. ("На дні прірви", p. VI).

Він сказав це весело й насмішкувато. Я так і не дізнався, що він міг би додати до цього, бо наш сполотнілий юнак скрикнув:

— На бога, ходімте звідси!

Розділ VII

КАВАЛЕР ХРЕСТА ВІКТОРІЇ

Я переконався, що потрапити до тимчасового відділення робітного дому не вельми й легко. Я вже пробував це двічі і збираюся спробувати втретє. Першого разу я вирушив о сьомій вечора з чотирма шилінгами в кишені. Тим самим я припустився двох помилок. По-перше, претендент на ночівлю в тимчасовому відділенні повинен бути нужденний, а що його якнайретельніше обшукують, то він повинен бути таки справді нужденний; і навіть чотирьох пенсів, а не те, що чотирьох шилінгів досить, щоб дискваліфікувати його. Другим моїм огріхом було запізнення. О сьомій вечора злидареві вже годі розраховувати на злидарську постіль.

Задля людей випещених і незнайомих із суворою дійсністю дозвольте пояснити, що воно за "тимчасове відділення". Це такий будинок, де людина без дому, без постелі, без пенні за душею може, коли їй пофортунить, знайти тимчасово спокій для своїх змучених

кісточок. А потім, наступного дня, вона мусить каторжною працею відробити за це.

Моя друга спроба потрапити в тимчасове відділення почалася за сприятливіших обставин. Я вирушив після полудня в супроводі того самого запального соціаліста і ще одного приятеля, маючи в кишені тільки три пенси. Вони привели мене до Уайтчепелського робітного дому. Ставши за рогом, я почав до всього приглядатись. Щойно повернуло тільки на шосту, але перед входом уже витяглася довга понура черга, яка завертала аж за будинок, так що й кінця її не видко.

Та й сумна ж то була картина — чоловіки й жінки, що чекали холодного похмурого вечора на злидарський нічліг! Правду кажучи, вона трохи похитнула мою рішучість. Наче хлопчисько під дверима зубного кабінету, я раптом знайшов цілу купу причин, щоб накивати п'ятами. Певно, якісь ознаки цієї внутрішньої боротьби виступили в мене на лиці, бо один з моїх супутників сказав: "Не бійся, в тебе вигорить".

Авжеж, у мене вигорить, але я подумав, що навіть три пенси в кишені завеликий капітал на тлі цієї злиденності, отже, щоб усунути всяку несправедливу нерівність, я звільнився від своїх мідяків. По тому попрощався з друзями і, понуривши голову, почвалав вулицею, щоб зайняти місце в кінці черги, а серце моє калатало, мов несамовите. Нещасною виглядала вона, ця довга низка бідаків, що ледь трималися на крутосхилі до смерті; та мені й не снилось, які нещасні були вони насправді.

Поряд мене стояв невисокий кремезний чолов'яга. Міцний, енергійний, і в літах уже, з чіткими рисами обличчя, він мав жорстку шкіру, наче видублену за довгі роки сонцем і негодою, а лице його та очі безпомильно виказували моряка. Одразу ж мені спали на думку рядки з "Галерного раба" Кіплінга:

На плечі тавро, і рана від кайданів на руці,

Нагаїв сліди криваві, незагойливі рубці,

Постаріли рано очі через сонця пал і блиск, –

Отака за службу плата…

Наскільки правильний був мій здогад і як особливо слушні виявились ці вірші, ви зараз довідаєтесь.

— Я більше так не можу, не можу, — скаржився він своєму сусідові з іншого боку. — Розгачу вікно яке-небудь здоровенне, і засяду тижнів на два. То вже хоч матиму де добре виспатися, будь певен, і харчі кращі, ніж тут дають… Ото тільки що без курива сутужно буде, — додав, трохи подумавши, з жалем і покорою в голосі.

— Ті дві ночі я провів на вулиці, — знов озвався він, — позаминулої вимок до нитки. Я вже так довго не видержу. Старий стаю. Отак колись і підберуть мене десь трупом.

Раптом він рвучко повернувся і запально напався на мене:

— Гляди-но, хлопче, не доживай до старості! Вмирай, заки молодий, а то докотишся до такого, як я, добре тобі кажу. Мені от вісімдесят сім і служив я своїй країні, як личить солдатові. Три нашивки за добру службу і Хрест Вікторії, і оце такий кінець. Краще б я вмер, далебі, краще. Хоч би вже швидше, правду кажу.

Очі в нього зволожились, та не встиг ще його сусіда втішити яким слівцем старого, як той уже замугикав веселу матроську пісеньку, так наче й нема на світі ніякого тобі лиха.

Розохотившись до балачки, він розповів ось яку історію, чекаючи в черзі під робітним домом після двох ночей просто неба.

Ще хлопчаком вступив він до британського морського флоту і прослужив там вірою й правдою понад сорок років. Імена, дати, назви портів, кораблів, сутичок і битв так і сипалися йому з уст безперервним потоком, але я не міг того всього запам'ятати, та й нотатки не прийнято робити під дверима бідняцької нічліжки. Він пройшов "першу війну в Китаї", як він її назвав; завербувався до Ост-Індської компанії і прослужив десять літ в Індії; знову був у Індії з англійським флотом під час повстання сипаїв[31], побував на Бірманській війні та в Криму; а поза тим воював і працював задля слави англійського стягу по різних інших місцях земної кулі.

І ось тоді це й сталось. Дрібниця, як прослідкувати до першопричин; може, після сніданку лейтенантові трохи завадило, чи то він пізно ліг минулої ночі, може, притисли його кредитори, чи командир вишпетив. Досить того, що саме в цей день лейтенант був дражливий. Наш матрос разом з іншими натягав фок-ванти.

Тепер ще зауважте, що моряк прослужив понад сорок років, мав три нашивки за добру службу, Хрест Вікторії за бойові заслуги; отже, він не міг бути зовсім нікудишнім матросом. Лейтенант був дражливий; лейтенант обізвав його... ну, не дуже-то делікатними словами. Ішлося там про матросову матір. Коли я був ще хлопчиськом, наш хлоп'ячий кодекс честі наказував нам битись нещадно, якщо хто наважувався так скривдити наших матерів, і не один у моїх краях наклав головою за такі слова.

А лейтенант образив матроса саме так. І як на те, в цю мить у матроса в руках був залізний важіль чи лом. Не роздумуючи, він огрів ним лейтенанта по голові, і той беркицьнув за борт.

А далі — ось власні матросові слова:

— Я побачив, що накоїв. Я знав Статут і сказав собі: "Тут тобі й каюк, Джеку, так що давай". І стрибнув за ним слідом, мовляв, потоплю його і

сам потону. Так би воно й вийшло, та тільки тут нагодилася шлюпка з нашого флагмана. Нас витягли нагору, а я все ще цупко тримаю його та гамселю кулаком. Це мене й погубило. Коли б я не бив його, то міг би ще сказати, що, схаменувшись, я кинувся рятувати його.

Потім був військовий трибунал, чи як там називається їхній суд. Моряк зачитав свій вирок, слово в слово, так наче багато разів з гіркотою повторював його сам для себе й завчив напам'ять. Ось як звучав той присуд, винесений в ім'я дисципліни та пошани до офіцерів, котрі не завжди бувають джентльмени, ця кара чоловікові, винному в мужності: розжалувати в прості матроси, позбавити всіх належних йому премій та всіх прав на пенсію; відібрати Хрест Вікторії; звільнити з флоту з доброю характеристикою (оскільки це була його перша провина); дати півсотні канчуків і засадити на два роки у в'язницю.

— Краще б мені було втопитися в той день, бігме, краще! — закінчив він. Черга, тим часом посунулася, і ми завернули за ріг.

Нарешті стало видно двері, куди партіями впускали злидарів. І тут я почув разючу новину: діялось це в середу, а до ранку п'ятниці нас нікого не випустять. До того ж затямте, о курці: нам не дозволено вносити з собою ні крихти тютюну. Його ми повинні будемо здати при вході. Часом, сказали мені, його повертають при виході, часом знищують.

Старий моряк нараяв мене, як з цим лихом бути. Розв'язавши свій кисет, він висипав весь тютюн (а було там його, як кіт наплакав) на клапоть паперу, згорнув ошамненько в плоский пакетик і засунув за шкарпетку в черевик. Тож і я так зробив, бо перебути сорок годин без курива — кожен курець зрозумів, що то за скрута!

Від часу до часу черга посувалась, і ми поволі та невхильно наближалися до хвіртки. Коли ми опинились на залізних ґратках над підвалом, там вигулькнув якийсь чоловік, і старий моряк гукнув до нього:

— Скільки в них ще місць?

— Двадцять чотири, — почулось у відповідь.

Ми стривожено перерахували передніх. Тридцять четверо! На обличчях довкола мене я побачив розчарування і переляк. Перспектива безсонної ночі на вулиці мало обіцяє втіхи голодному, без пенні в кишені. Але ми все-таки сподівались, хоч і безнадійно, аж доки поза хвірткою лишилося тільки десятеро і воротар завернув нас геть.

— Повно, — оголосив він і ляснув дверима.

Прожогом, попри всі свої вісімдесят сім років, старий моряк метнувся бігти, плекаючи розпачливу надію знайти притулок деінде. Я лишився стояти, і ми з двома іншими чоловіками, що добре зналися на тимчасових відділеннях, розважали, куди ж його податися. Вони вибрали Поштарський робітний дім за три милі звідти, і ми рушили. Коли ми завертали за ріг, один з них сказав:

— Я міг би сьогодні сюди попасти. Я прийшов о першій, а черга тоді ще тільки починала збиратись. Мазунчики, ось вони хто такі. Їх і впускають, усе тих самих, кожного вечора.

Розділ VIII

ВІЗНИК І ТЕСЛЯ

Візника, з його різко окресленим безвусим обличчям та борідкою клинцем, у Сполучених Штатах я мав би за якогось майстра чи заможного фермера. Теслю — ну, цього я й мав би за теслю. Його вигляд був досить промовистий: сам худий, жилавий, погляд гострий і проникливий, пальці на руках покоцюрбилися від теслярського струменту за сорок сім років праці. Головна біда цих людей — старість і те, що їхні діти, які мали вирости й доглянути старих, повмирали.

Похилий вік дався взнаки, молодші та дужчі витіснили їх з виробничої коловерті і самі посіли їхні місця.

Обоє вони не потрапили до тимчасового відділення Уайтчепелського робітного дому і простували тепер зі мною до Попларського. Місце, на їхню думку, не бозна-яке, але ж тільки й надії. Інакше — ніч на вулиці, вибирати ні з чого. Обоє вони аж мало не марили ліжком, бо вже, як казали, "дійшли до ручки". Цей Візник, що йому вже п'ятдесят вісім років, провів останні три ночі без даху над головою і без сну, а Тесля — шістдесят п'ять років — уже п'ять ночей на вулиці.

О ви, повнотілі й повнокровні панове, випещені й виплекані! Ви, на кого щовечора чекають просторі спальні та білі постелі, як дати вам відчути ті страждання, що їх ви б зазнали, промучившися ніч на лондонських вулицях? Повірте мені, вам би здалося, що проминула тисяча сторіч, поки небо на сході засіріло світанком; ви б ловили дрижаки й ладні були б голосити з болю й ниття в кожному м'язі і дивувалися б, що змогли все це витримати і лишитись живими. Влаштуєтесь ви на лавці і тільки стулите зморені очі — будьте певні, полісмен зараз же підніме вас і грубо звелить: "Давай іди далі". Посидіти на лавці вам дозволено, хоча тих лавок мало де є; однак якби, відпочиваючи, ви заснули, то зараз же вас поженуть далі волочити своє стомлене тіло безкрайніми вулицями. Спробуєте з відчайдушною хитрістю забитися десь у глухий завулок чи темне підвороття і там лягти, всюдисущий полісмен все одно прожене вас. Така в нього служба — проганяти вас. Так велить закон сильних світу цього — проганяти вас.

Та вдосвіта кошмар розвіється, ви почвалаєте додому, щоб відпочити, і до самої смерті розповідатимете в колі захоплених друзів про свою пригоду. Вона виросте в цілу історію. З вашої маленької восьмигодинної ночі зробиться Одіссея, а з вас — Гомер.

У бездомних, що йшли зі мною до Попларського робітного дому, — інакше. А в Лондоні таких, як вони, сю ніч тридцять п'ять тисяч чоловіків та жінок. Не згадуйте цього, будь ласка, проти ночі; коли серце у вас

таке чуле, як йому належить бути, то слатиметься вам гірше, ніж звичайно. Та старим у шістдесят, сімдесят, вісімдесят років, голодним, худим і безкровним, — як то їм зустрічати ранок, не спочивши, і цілий день никати в одчайдушних пошуках шкоринки хліба, знаючи, що на них знову насувається невблаганна ніч, і так п'ять днів і ночей підряд? — О ви, повнотілі й повнокровні панове, випещені й виплекані, як зможете ви це зрозуміти?

Я йшов по Майленд-род поміж Візником і Теслею. Майленд-род — це широка вулиця, що розтинає Східний Лондон навпіл, і по ній завжди сновигають у всі боки цілі юрми народу. Я кажу вам це, аби ви змогли повністю оцінити, що я розповім далі. Отож ми йшли собі вулицею, і коли їх почала брати злість і вони стали клясти свою країну, я кляв її разом з ними, як кляв би американський бурлака, заблукавши до чужого жахливого краю. Я вдавав перед ними, і з успіхом, матроса, що пропив свої гроші, процвиндрив одяг (це на березі незрідка буває з матросами) і тим часом опинився на мілині, аж поки напитає корабля. Тим-то я й не знав англійських звичаїв взагалі і тимчасових відділень зокрема, тим-то я ними й цікавився.

Візник ледве встигав за нами (він сказав мені, що того дня й ріски не мав у роті), а Тесля, худий і голодний, його обшарпана сіра піджачина сумно маяла на вітрі, невтомно йшов розгонистою ходою, що дуже нагадала мені степового вовка чи койота. Розмовляючи в дорозі, обоє пильно дивилися собі під ноги і час від часу то один, то другий нахилявся і підбирав щось, не збиваючись при цьому з ходи. Спершу я думав, що то вони збирають недокурки, і не звертав уваги. Та згодом я таки додивився.

Із слизуватого, запльованого тротуару вони підбирали лушпиння з апельсинів та яблук, виноградні стеблини і все це поїдали. Кісточки слив вони розгризали зубами і вилущували зернята. Підбирали крихти хліба завбільшки з горошину, огризки яблук, такі чорні й бруднющі, що їх і не розпізнати, і все це брали до рота, жували й ковтали, і все це діялось між шостою і сьомою годиною вечора "20 серпня року божого 1902-го, в

серці найбільшої, найбагатшої, наймогутнішої імперії, яку будь-коли бачив світ.

Ці двоє розмовляли. Вони не були дурні, а просто старі. І нічого дивного, що, напхавши утробу смердючими тротуарними покидьками, вони навернули розмову на криваву революцію. Говорили вони, як анархісти, як божевільні фанатики. І хто дорікне їм за це? Дарма що я в той день тричі поїв і при бажанні мав змогу переспати ніч в чистій вигідній постелі, дарма що я мав свою соціальну філософію та віру в повільний еволюційний розвиток і перетворення, — все одно, кажу вам, я відчував спонуку плести разом з ними нісенітниці або взагалі прикусити язика. Бідолашні дурники! Не таким, як вони, робити революції. Коли ж вони помруть і стануть порохом, а це вже не за горами, інші дурники базікатимуть про криваву революцію, підбираючи покидьки на запльованому тротуарі дорогою до Попларського робітного дому.

Як чужинцеві та ще й юнакові, Візник з Теслею пояснювали мені, що тут до чого, і давали поради. Радили вони, до речі, коротко й слушно: вибратися геть із цієї країни.

— Та хай тільки нагода, боже мій! — запевнив я їх, — я шасну тільки туди-сюди та й чкурну, і так, що аж закуриться!

Вони радше відчули, ніж зрозуміли, силу моїх словесних викрутасів і схвально закивали головами.

— Просто-таки штовхають чоловіка на злочин, — мовив Тесля. — Ось я старий, молодші посіли моє місце, одежина моя щодень благішає, і роботу знайти все важче й важче. Оце йду до нічліжки. Мушу бути там о другій або третій по обіді, інакше не попаду. Сам бачив, як було сьогодні. То коли ж мені шукати роботи? Хай я потрапив туди, в нічліжку. Продержать мене там весь наступний день взавтра, випустять аж позавтра вранці. Закон забороняє мені того дня ночувати в іншій

такій нічліжці ближче, як за десять миль. А коли ж роботу шукати? Ну, хай я не пішов за десять миль, хай я шукаю роботу. Не встиг оглядітись — уже ніч, а спати й ніде. Ніч не спавши, нічого не ївши, чи ж годен я вранці знов шукати роботи? Ну, переб'єшся якось зі сном у парку (картина біля церкви Христа в Спітелфілді яскраво постала переді мною), — і йдеш розжитися чого поїсти. От і маєш! Старий я, не маю де голови прихилити, і ніякого просвітку надалі.

— Стояли тут колись митні ворота, — сказав Візник. — Не раз платив я тут подорожнє, ще як візникував.

— За два дні я з'їв три півпенсових хлібинки, — оголосив Тесля після довгої паузи в розмові. — Дві вчора, а третю — сьогодні, — закінчив він, знову помовчавши.

— А я сьогодні нічого не їв, — сказав Візник. — Охляв — далі нікуди. Ноги болять — страх!

— Хліб у "шпичаку" дають такий твердющий, що без кухля води його й не в'їси, — просвітив мене Тесля. А коли я спитав, що то за "шпичак", він пояснив — Тимчасове відділення. Це, знаєш, таке жаргонне слівце.

Мене вразило, що слово "жаргонний" входить до його лексичного запасу, а запас той, як я переконався за час нашого спілкування, був не з убогих.

Я поцікавився, на що можна розраховувати, коли вдасться потрапити до Попларського робітного дому, і від них обох чимало дізнався. Після холодної купелі при вході дадуть на вечерю шість унцій[32] хліба і "три частки сьорби". "Три частки" означає три чверті пінти, а "сьорба" — це рідке вариво: три кварти вівсянки на три з половиною цеберки окропу.

— Либонь, ще молоко з цукром і срібна ложка! — докинув я.

— Аякже, наставляй рота. Солі, ось цього тобі дадуть, а от ложки — то траплялися мені й такі місця, де їх не дають зовсім. Бери миску та й хлцщи нахильці. Отак-то.

— В Гекні добра сьорба, — сказав Візник.

— О, там сьорба — куди твоє діло, — піддакнув Тесля, і обоє красномовно перезирнулись.

— А в східному Сент-Джорджі мука з водою, — сказав Візник.

Тесля кивнув. Він їх усі перепробував.

— А потім що? — допитувався я.

— А тоді — відправлять просто до ліжка. Розбудять о пів на шосту вранці, встанеш, умиєшся з "ринви", деколи навіть з милом. Потім сніданок, те саме, що й на вечерю: три частки сьорби і хлібець на шість унцій.

— Не все шість унцій, — поправив Візник.

— А так, не все; і не раз такий кислючий, що давишся ним через силу. Коли я попав туди вперше, то не міг їсти ні сьорби, ні хліба, а тепер можу й свою пайку; і від чужої не проти.

— Я б три чужих пайки з'їв. У мене сьогодні й ріски в роті не було.

— А потім що?

— Потім, ти повинен відробити свою норму — надерти чотири фунти клоччя або набити яких тисячу з гаком фунтів каміння. Мене не силують

бити каміння; мені, бач, уже за шістдесят. А тебе от постановлять. Ти молодий і дужий.

— Чого я терпіти не можу, — пробурчав Візник, — так це коли тебе запирають у камері клоччя дерти. Чисто тобі тюрма.

— А що, якби переспав у них і відмовився клоччя дерти чи бити каміння і взагалі від усякої роботи?

— Будь певен, другий раз не схоч; посадять тебе в буцигарню, — відповів Тесля. — Не радив би тобі цього робити, хлопче. А тоді обід, — вів він далі. — Вісім унцій хліба, півтори унції сиру і холодна вода. Тоді ти доробляєш свою роботу і дістаєш вечерю, те саме, що й передоднем — три частки сьорби і шість унцій хліба. Тоді — спати, о шостій годині, а вранці тебе відпускають на всі чотири, якщо ти, звісно, виконав свою норму.

Ми давно вже проминули Майленд-род і, перетнувши понурий лабіринт вузьких покручених вуличок, підійшли до Попларського робітного дому. На низькій кам'яній огорожі ми розіслали свої хусточки і позав'язували в них кожен свої земні пожитки, за винятком "жменьки тютюнцю", запханої за шкарпетку.

Повз нас пройшло троє дівчат-робітниць і одна з жалем подивилась на мене; я провів її поглядом, і вона ще озиралася співчутливо в мій бік. Старих вона й не завважила. Боже правий, вона мала жаль до мене, молодого, здорового й дужого, та не мала жалю до двох старих обік мене! Вона молода жінка, а я — молодий хлопець, і ті невиразні статеві поривання, що спонукали її жаліти мене, цілковито знецінювали її співчуття. Жаль до старих — це інше, альтруїстичне почуття, та й двері робітного дому — звичне для старих місце. Тож вона й не виявляла ніякого жалю до них, лише до мене, хто менше за всіх на це заслуговував, якщо взагалі заслуговував. Без шани сходять у домовину сиві діди у славнім місті Лондоні, без шани!

З одного боку дверей теліпалася ручка дзвоника, з другого боку був ґудзик.

— Потягни за ручку, — сказав мені Візник.

І я, як робив це звичайно, рішуче смикнув за ручку.

— Йой! Йой! — скричали обидва злякано в один голос. — Не так дуже!

Я відпустив ручку, і вони з докором подивились на мене, наче я поставив під загрозу їхні шанси на постіль і три частки сьорби. Ніхто не вийшов. На щастя, це був не той дзвоник, і в мене відлягло від серця.

— Натисніть ґудзика, — сказав я Теслі.

— Ні, ні, зачекай трохи, — поквапно втрутився Візник.

З усього цього я зробив висновок, що воротар бідняцького притулку, який одержує платню від семи до дев'яти фунтів на рік, — особа дуже поважна та вибаглива щодо надзвичайно делікатного ставлення до себе з боку злидарів.

Отже, ми перечекали вдесятеро довше, ніж того вимагала пристойність, аж урешті Візник скрадливо наблизив несміливий вказівний палець до ґудзика і натиснув її якомога слабше й коротше. Я бачив людей в агонії чекання, коли йшлося про життя та смерть; та в їхніх обличчях менше було тривожної напруги, ніж у цих двох чоловіків, що чекали на воротаря.

Прийшовши, він ледве зиркнув на нас.

— Вже повно, — сказав він і зачинив двері.

— Ще одна така ніч, — простогнав Тесля. Візник у тьмавому світлі виглядав блідим аж сірим.

Безоглядна добродійність — злочинна, кажуть професійні філантропи. Ну, що ж, хай я буду злочинець.

— Ану, дістаньте свого ножа й ходіть сюди, — сказав я Візникові, тягнучи його в темний завулок.

Він сполохано видивився на мене й відсахнувся. Може, він прийняв мене за новітнього Джека-Патрача, що вибирає свої жертви між старих злидарів. А може, він подумав, що я підбиваю його на якийсь відчайдушний злочин. Та хоч там як, а він перелякався.

Ви пам'ятаєте, що з самого початку я зашив під пахвою в кочегарській сорочині золотий соверен. Це була аварійна сума, і тепер я відчув, що пора до неї вдатись.

Тільки після акробатичних вихилясів, коли я дав помацати зашиту круглу монету, спромігся я на Візникову допомогу. Та й тоді рука його тремтіла, і я боявся, як би він ще й мене не врізав. Довелося забрати ножа і зробити, що належалося, самому. Аж ось викотилась золота монета, ціле багатство в їхніх очах, і ми прожогом подались до найближчої кав'ярні.

Звісна річ, мені довелося пояснити їм, що я дослідник соціальних проблем і що я хочу з'ясувати, як живуть злидарі. І одразу ж вони закрилися, мов черепашки. Я був чужаниця; моя мова, як на них, змінилася, моя інтонація стала іншою, коротше, я був уже з вищої верстви, а вони чудово усвідомлювали свою класову приналежність.

— Що ви хочете замовити? — спитав я, коли офіціант підійшов до нас.

— Дві скибки й чашку чаю, — покірливо мовив Візник.

— Дві скибки й чашку чаю, — покірливо повторив Тесля.

Застановіться на хвилину над цією ситуацією. Я запросив цих двох бідолах до кав'ярні. Вони бачили мою золоту монету і зрозуміли, що я не злидень. Один з них з'їв того дня півпенсовий хлібець, інший — ані крихти не їв. І вони замовляли "дві скибки і чашку чаю"! Кожен з них замовив на два пенні. "Дві скибки", до речі, означає дві скибки хліба з маслом.

Це було те саме крайнє приниження, з яким вони ставилися і до воротаря в нічліжці. Я, однак, зробив по-своєму. Одне за одним я замовляв для них яйця, бекон, ще яйця, ще чай, ще хліб і так далі — вони ж від усього цього меланхолійно відмовлялися, запевняючи, що більш нічого не хочуть, і жадібно наминали, як тільки страву приносили.

— Перша чашка чаю за півмісяця, — сказав Візник.

— Та й добрячий це чай, — сказав Тесля.

Кожен з них випив по дві пінти чаю, але, запевняю вас, то були просто помиї, що менше скидалися на чай, ніж слабеньке пиво — на шампанське. А властивіше то була трохи забарвлена під чай бурда, та й годі.

Цікаво було спостерігати, як вплинула на них їжа, коли вони трохи оговталися від приголомшення. Спочатку їх потягло на меланхолію, і вони розповідали про різні випадки, коли подумували про самогубство. Візник менш як тиждень тому стояв на мосту і дивився на воду, обмірковуючи це питання. Вода, гарячкував Тесля, це поганий спосіб. За себе він, наприклад, певен, що став би борсатися. Куля більше "з руки", але де ж його в ката доп'ясти револьвера? Оце клопіт.

Набравшись гарячого чаю, вони повеселішали і почали більше розповідати про себе. Візник рано поховав свою жінку й дітей, один лише син виріс і допомагав старому в роботі. Тоді сталося лихо. Син, що мав уже тридцять один рік, помер од віспи. Не встиг батько отямитись, як і сам зліг на пропасницю і потрапив на три місяці до лікарні. Тут йому й настав крах. Вийшов кволий, немічний, і не було вже молодого дужого сина, останньої опори в житті; його маленьке діло безповоротно захирявіло, і він залишився без шеляга в кишені. Отож на тім і кінець. Де вже старому починати знову! Друзі всі бідні й нездатні допомогти. Пробував був дістати роботу, коли ставили трибуни для коронаційного параду.

— І мене аж занудило від тої відповіді: "Ні! Ні! Ні!" Вона мені аж у вухах дзвеніла ночами, коли я пробував заснути, все одне й те саме: "Ні! Ні! Ні!"

Ось лиш минулого тижня він пішов за оголошенням у Гекні, та тільки сказав свій вік, як одразу ж: "0 ні, занадто старий, занадто старий".

Тесля народився при війську, де батько його прослужив двадцять два роки. Два його брати також були військові; один, вахмістр 7-го гусарського полку, загинув у Індії під час повстання сипаїв. Другий, прослуживши дев'ять років під командуванням Робертса[33] на Сході, пропав безвісти в Єгипті. Сам Тесля не захотів піти до армії, тим-то він і топтав ще ряст.

— А кете лиш мені вашу руку, — сказав він, розхристуючи свою драну сорочку, — На мені можна анатомію вивчати, та й годі! Марнію, сер, живим гину з голодухи. Ось помацайте мої ребра, самі побачите.

Я засунув руку йому під сорочку й помацав. Шкіра, суха, мов пергамент, обтягувала кістки, — відчуття було точнісінько таке, наче ведеш рукою по пральній дошці.

— Сім років жив я щасливо, — казав Тесля, — Добра жіночка і трійко любих дівчаток. І всі повмирали. Шкарлатина забрала дівчаток за два тижні.

— Після цього, сер, — мовив Візник, показуючи на стіл, аби звернути розмову на щось веселіше, — після цього я не зміг би їсти сніданку в робітному домі!

— І я теж, — притакнув Тесля, і вони завели балачку про різні ласі наїдки та які чудові потрави готували колись їхні жінки.

— Якось я проходив три дні, навіть не розговівшись ні разу, — сказав Візник.

— А я п'ять, — озвався його товариш, спохмурнівши від тої згадки. — Ходив раз п'ять днів, не мавши в животі ні крихти, крім апельсинового лушпиння, а людина ж не камінь, сер, і я тоді трохи дуба не врізав. Часом, бувало, никаєш вулицями вночі, і такий тебе розпач бере, що думаєш: або пан, або пропав. Ви розумієте, до чого це я, сер, — навіть на грабунок ладен був піти. А настане ранок — з холоду та голоду такий слабодух, що й миші скривдити не годен.

В міру того, як їхні злиденні нутрощі розігрівалися від їжі, вони розгомонілись, навіть хвалитись почали, а тоді заходилися біля політики. Можу тільки сказати, що розумілись вони на політиці не згірше за пересічного буржуа, а то ще й краще від декого, що я чув. Що мене здивувало, так це те, як вільно вони розмовляли про різні речі на світі — і про географію, і про народи, і про давнє, і про теперішнє. Як я вже казав, вони були не дурні, ці двоє. Просто вони були старі, а їхні діти не доросли до зрілого віку, щоб дати їм місце біля домашнього вогнища і тим сповнити свій обов'язок.

І останній епізод, вже як я прощався з ними на розі, коли вони повеселішали від двох шилінгів у кожного в кишені і від певної

перспективи на нічліг цієї ночі. Припаливши сигарету, я хотів був викинути незгаслого сірника, аж тут Візник простягнув до нього руку. Я простягнув йому цілу коробку, але він сказав:

— Дякую, сер, але навіщо зайво витрачатись?

І поки він припалював сигарету, якою я почастував його, Тесля поквапно набивав свою люльку, щоб скористатися з того самого сірника.

— Не гаразд марнувати добро, — сказав він.

— То правда, — погодився я, а сам згадав про ребра, схожі на пральну дошку, що по них оце пройшовся рукою.

Розділ IX

ШПИЧАК

Перш за все я мушу перепросити своє тіло, що тягав його по таких мерзенних закамарках, і свій шлунок, що напихав його такою поганню. Я побував у шпичаку, їв у шпичаку, а врешті дав звідти драла.

По двох моїх невдалих спробах потрапити до Уайтчепелського тимчасового відділення, я вирушив туди завчасу і став у сиротливу чергу ще десь перед третьою після полудня. "Запускати" мали аж о шостій, але вже тої ранньої години я виявився двадцятим у черзі, а ходила поголоска, буцімто впустять тільки двадцять двох. Десь близько четвертої в черзі було нас тридцять четверо, і останній десяток не розходився тільки тому, що сподівався на яке чудо. Приходило ще багато інших, дивилися на чергу і забиралися куди-інде, впевнившися, що в шпичаку й без них буде повно.

Спершу розмова в черзі не в'язалась, аж поки мої сусіди спереду і ззаду виявили, що вони одночасно лежали у віспяному шпиталі, хоч у

великому будинку, забитому хворими (їх було аж тисяча шістсот), не мали нагоди познайомитися. А тепер вони заходилися надолужувати прогаяне, спокійно обговорюючи й порівнюючи найвідразливіші подробиці своєї хвороби. Я довідався, що з віспи пересічно вмирає кожен шостий, що один з моїх сусідів пробув у шпиталі три місяці, а другий — три з половиною і що вони "просто гноїлися від болячок". У мене від тих слів мурашки забігали по тілу, і я спитав, чи давно вони з лікарні. Перший вийшов уже два тижні, а другий — три тижні. Обличчя в них були страшенно подзьобані (хоча один одного запевняли, що ряботиння не видно), а на руках і попід нігтями ще й досі визрівали віспяні "зернята". До того ще один з них, захтівши просвітити мене, видавив віспину, і вона так і порскнула з його тіла в повітря. Я зіщулився під одежею, зловивши себе на ревному благанні, щоб ті бризки не потрапили на мене.

Віспа спричинила те, що вони обидва "пустилися в нічліжани", тобто стали волоцюгами. Обидва, коли їх спіткала хвороба, працювали, і обидва вийшли з лікарні "повними банкрутами", одразу зіткнувшися з безрадісною проблемою: знайти роботу. Досі їм у цьому не таланило, і вони поприходили до шпичака, аби трохи "перепічнути" після трьох діб на вулиці.

Виглядає так, що не тільки той, хто постарів, дістає кару за мимовільне нещастя, але так само й той, кого спіткала хвороба чи нещасливий випадок. Згодом я розбалакався з іншим чоловіком — ми його прозвали "Рудьком", — котрий стояв першим у черзі — певний доказ, що він чекав майже від полудня. Десь так рік тому, працюючи якось у рибаря, ніс він важезний ящик з товаром, що був йому надсилу. Ну й от — "щось урвалося всередині", ящик гепнув на землю, він сам — теж.

В першій лікарні, куди його одразу ж віднесли, сказали, що то в нього грижа, вправили одутлину, дали трохи вазеліну її натирати, протримали чотири години і вирядили. Та не минуло й двох-трьох годин, як він знову звалився. Цього разу потрапив до іншої лікарні, де його сяк-

так підрехтували. Цікаво, що його хазяїн не зробив нічого, анічогісінько для людини, покаліченої в нього на роботі, відмовився навіть "давати йому вряди-годи якусь легку роботу", коли той вийшов з лікарні. Так що вже по Рудькові. На життя він був здатний заробляти тільки важкою працею. Тепер вже така праця не для нього, і віднині й до скону шпичак, "дармівщина" та вулиці — ось і все, на що він може розраховувати, коли йдеться про їжу і притулок.

Його спіткало лихо, та й годі. Він підставив спину під затяжкий ящик з рибою, і всім його сподіванкам на щастя в житті — хрест.

Дехто з тих, що в черзі, бував у Сполучених Штатах — тепер вони шкодували, що покинули їх, та кляли себе за цю свою дурість. Англія стала для них в'язницею, і в'язницею, втекти з якої нема жодної надії. Їм не вибратися звідси. Не здатні вони нашкребти грошей на переїзд, ані якось його відробити. І країна переповнена бідаками, що хотіли б спромогтись на те саме.

Я удавав моряка, що процвиндрив гроші та манаття, і всі мені співчували та надавали багато добрих порад. Всі ці поради зводились до того, щоб я уникав таких місць, як от цей шпичак. Тут для мене нема нічого доброго. Слід податись на берег і будь-що втрапити на якийсь корабель. Піти на роботу, коли пощастить, і нашкребти сякий-такий фунт стерлінгів на хабаря економові або котромусь старшому підмітайлові, щоб той дав змогу відробити переїзд. Вони заздрили моїй молодості й силі, що рано чи пізно вирвуть мене з цієї країни. Самі вони вже не мали цієї надії. Літа й труднота життя в Англії зламали їх, гра їхня була зіграна і програна.

Однак був там один не старий ще чолов'яга, котрий, я певен, врешті виб'ється із скрути. Він виїхав до Сполучених Штатів ще зовсім хлопцем і за чотирнадцять тамішніх років найдовше бував безробітним дванадцять годин. Він заощадив там дещицю грошенят, вирішив, що забагатів, і повернувся на батьківщину, А тепер стояв у черзі до шпичака.

Останніх два роки він працював кухарем. Його робочий день тривав від сьомої ранку до пів на одинадцяту вечора, а по суботах — до пів на першу ночі (дев'яносто п'ять годин на тиждень!), і за все це він одержував двадцять шилінгів, тобто п'ять доларів.

— Ті довгі години роботи чисто вбивали мене, — сказав він, — і довелося покинути місце. Мав я тоді трохи грошей, але прожив їх, поки шукав нову роботу.

До шпичака він прийшов оце вперше і тільки, щоб перепочити. Скоро вийде, одразу ж махоне до Брістоля, — це сто десять миль ходу, — де сподівається якось влаштуватись на корабель до Штатів.

Та не всі в черзі були схожі на цього чолов'ягу. Траплялися тут і жалюгідні, сірі, неотесані вахлаї,— при всьому тому, однак, дуже людяні. Пригадую, якийсь візник, певно, повертаючись додому після роботи, спинив неподалік свого воза, щоб його маленький синаш, який вибіг йому назустріч, зміг вилізти нагору. Та віз був великий, а хлопченя мале, і все ніяк не видереться. Тоді з черги вийшов один зовсім нікчемний на вигляд чоловік і підсадив малого. Вся краса цього вчинку — що це була послуга з любові, а не заради зиску. Візник був бідний, і той чоловік знав це; той чоловік стояв у черзі до шпичака, і візник знав це; і той чоловік вчинив цю маленьку послугу, а візник подякував йому так, як ми з вами — один вчинив би, а другий подякував.

Ще один чудовий вияв людських почуттів побачив я між "Хмелярем" та його "старою". Він уже простояв у черзі з півгодини, коли "стара", його жінка, підійшла до нього. Вона була непогано, як на своє становище, вбрана — сиву голову покривав їй вицвілий капелюшок, а в руках був клунок з ряднини. Слухаючи її балачку, він простяг руку, спіймав у неї пасмо сивого волосся, що вибилося на волю й розмаялось на вітрі, спритно звинув його між пальцями й гарненько заправив назад їй за вухо. З цього можна було зробити чимало висновків. Він, безперечно, дуже любив її і хотів бачити чистою та охайною. Він пишався нею, стоячи тут у черзі до шпичака, і бажав, щоб вона добре

виглядала в очах інших бідолах, що стояли в цій черзі. Та найголовніше, як основа всього іншого, — це те, що він був дуже прихильний серцем до неї; бо ніхто ж не буде морочити собі голову чистотою та охайністю нелюбої жінки, а надто ще пишатись нею.

Я ніяк не міг втямити, чому ці двоє, люди роботящі, як знати з їхньої розмови, мусять домагатися злидарської ночівлі. Він був трохи собі гордий, гордий за свою "стару" й за самого себе. Коли я спитав у нього, скільки такий от новак, як я, міг би заробити на "хмелюванні", він зміряв мене поглядом і сказав, що то все як залежить. Багато хто, збираючи хміль, не виявляє достатньої спритності і прогорає. Щоб заробити, мусиш добре метикувати та ще й прудко перебирати пальцями, дуже прудко. От вони зі старою справуються дуже добре: працюють удвох над одним кошем, і вже ж над ним не дрімають. Та й то правда, що вони не один уже рік при тім ділі.

— Мав я напарника, так він ходив торік на село, — докинув тут один. — Вперше попав на цю роботу, а вернувся — мав два фунти й десять шилінгів у кишені, це лишень за місяць.

— А бачте, — підхопив Хмеляр, і в голосі його бриніло безмежне захоплення. — Бо то меткий був. Мав до того природну кебету, аякже...

Два фунти десять шилінгів — дванадцять з половиною доларів за місяць роботи, до якої чоловік мав "природну кебету"! І, на додачу, спав надворі без укривала й жив бозна-як. Часом я благословляю долю, що не вродився генієм з "природною кебетою" до якого ремества, хоч би йдо збирання хмелю.

Щодо того, як споряджатись "на хміль", Хмеляр дав мені кілька пречінних порад, що до них раджу дослухатися й вам, о ніжні та виплекані, в разі коли лиха доля занесе вас на мілизну в Лондоні-місті.

— Як не матимеш бляшанок і кухарського причандалля, то сидіти тобі на самому хлібі з сиром. А це ні к трясці не годиться! Мусиш мати гарячий чай, і говочі, і кусень мняса вряди-годи, коли хоч працювати, як слід. На сухому їдлі далеко не в'їдеш. Ти мене слухай, парубче, що треба робити. Ти мотнися раненько сюди-туди по смітниках. Найдеш цілу купу бляшанок, в яких можна варити. Добрі бляшанки, деякі — то й зовсім добрячі. Ми зі старою так свої й роздобули. (Він вказав на клунок, що стара тримала, а вона гордо кивнула, сяючи від добрості та усвідомлення власних успіхів). Це-о пальто любісінько править за ковдру, — вів він далі, завертаючи полу, щоб я міг помацати, яке те пальто грубе. — І хтозна, мо', невдовзі я й ковдрячину знайду.

Стара жінка знову кивнула і засяла, цього разу від цілковитої певності, що він таки знайде невдовзі ковдру.

— Мені ото хміль збирати, чисто як празник, — закінчив захоплено Хмеляр. — Чим не спосіб добути два-три фунти, ще й на зиму відкласти! Одно тільки не до душі, — йому в голосі забриніли сумні нотки, — що не близький світ туди "копита бити".

Роки явно позначилися на заповзятливому подружжі, і хоч вони й тішилися прудкістю своїх пальців, та "бити копита", тобто ходити пішки, ставало їм усе тяжче. А я, дивлячись на їхнє сиве волосся, подумав: "Що ж буде з ними за яких літ десять?"

Я звернув увагу ще на одну пару; обом було за п'ятдесят. Жінку, з огляду на те, що вона жінка, впустили до шпичака; а його — ні, він прийшов запізно, і от, розлучений з подругою, він подався цілу ніч никати вулицями.

Та вулиця, на якій ми стояли, мала вшир, від стіни до стіни, заледве двадцять футів. Хідники були по три фути завширшки. Забудовано її було житлами. Принаймні в будинках через дорогу сяк-так животіли робітники з сім'ями. І щодня з години по обіді до шостої вечора шереr

обідранців під дверима шпичака прикрашав краєвид, що відкривався з їхніх вікон та дверей. Саме зараз навпроти нас сидів у себе під дверима один робітник, відпочиваючи на свіжому повітрі після цілоденної праці. Його жінка вийшла до нього на гутірку. В дверях їм обом було завузько сидіти, тож вона стояла. Їхня малеча повзала тут-таки перед ними. А під шпичаком, менш як за двадцять футів од них, вишикувалась наша черга — і все на видноті, і життя робітникове, і життя злидареве. У нас під ногами бавилися дітлахи з навколишніх домів. Для них наша присутність не була щось незвичне. Ми їм зовсім не заважали, ми були такий же звичайний і природний складник їхнього оточення, як мури чи бруківка. Все своє коротке життя від самих народин вони бачили ту саму картину.

О шостій годині черга зрушила, і нас почали впускати, по троє. Прізвище, вік, місце народження, ступінь зубожіння та місце ночівлі минулої ночі — все це з блискавичною швидкістю записував наглядач; а коли я повернувся йти, якийсь чоловік несподівано, я аж здригнувся, тицьнув мені в руку щось, напомацки схоже на цеглину, і вигукнув просто над вухом:

— Ножі, сірники, тютюн є?

— Ні, сер, — збрехав я, як і кожен, хто входив.

Спускаючись сходами до підвалу, я глянув на цеглину в своїй руці і побачив, що, тільки ображаючи людську мову, її можна назвати "хлібом". Він був такий важкий і твердий, що не інакше його печено без дріжджів.

Внизу в підвалі світло було дуже тьмаве, і не встиг я оговтатись, як хтось тицьнув мені в другу руку бляшану мисчину. Потім, спотикаючись, я подибав у ще темнішу кімнату, де за столами сиділи на лавках злидарі. Бридкий сморід, понура стума, невиразне шемрання голосів десь із мороку — навіювали думки про пекельний передпокій.

У більшості нічліжан ноги були натруджені, і вони перше, ніж їсти, поскидали черевики та порозмотували брудні онучі. Це ще додало смороду і геть позбавило мене апетиту.

Тут я збагнув, що припустився помилки. Чотири години тому я добре пообідав, а щоб віддати належне оцій от потраві, треба було днів зо два пропостити. В мисчині бовталася сьорба, три чверті пінти, — окріп, замішаний кукурудзою. Злидарі вмочали свій хліб у купки солі, розсипані по зашмарованих столах. Я спробував робити те саме, але хліб застряв мені поперек горла, і я згадав Теслині слова: "Без кухля води того хліба й не в'їси".

Я пішов у темний закутень, куди, я помітив, ходили інші, і знайшов там воду. Потім повернувся і кинувся пробоєм на сьорбу. Кукурудза була грубо змелена, недоварена, незаправлена, ще й гірка. Ця гіркота надовго залишалася в роті по тому, як уже проковтнеш сьорбу, і це викликало в мене особливу відразу. Попри всі героїчні зусилля, я не зміг подолати нудоти, і далі півдесятка ковтків сьорби з хлібом у мене не пішло. Мій сусід, з'ївши свою порцію, докінчив і мою, вишкріб обидві миски і пас голодними очима, де б його ще розживитись.

— Я стрінув нині земляка, так він почастував мене добрячим обідом, — пояснив я.

— А в мене відучора рано не було в роті й крихти.

— Як тут щодо курива? — поцікавився я. — Не буде тепер начальство чіплятися?

— Та ні, — заспокоїв він. — Тепера чхай на все. В цьому шпичаку найвільніше. Побачив би ти інші! Витрусять з хлопа все до мачинки.

Коли всі миски повишкрібувано начисто, потягло на балачку.

— Цей-о тутешній наглядач все щось пише про нашого брата до газет, — озвався мій сусід з другого боку.

— Що ж він там пише? — поспитав я.

— Та пише, що всі ми непотріб, самі мерзотники й лайдаки, що не хтять робити. Розказує всякі старезні штуки, що я вже двадцять років чую, а сам ніколи ще не бачив. Останній раз, що я бачив його писанину, то про одного хлопчину, як той виходить із шпичака із шкоринкою в кишені. Іде, мовляв, вулицею, уздрів якогось літнього панка, зразу шубовть шкоринку в канаву і просить у старого ціпка, щоб вивудити її. А той і дав йому шестипенсовик.

Цю сивобороду байку нічліжани зустріли схвальним ревом, а десь ізгори із ще глибшого мороку, залунав чийсь сердитий голос:

— Базікають, ніби в провінції добре з їдлом. Хтів би я бачити! Сам я тільки-но з Дувра — чорта лисого я там поживився! Та там води напитись не випросиш, не те що їдла.

— А от у Кенті, дак декотрі звідти зроду не вибиралися, — озвався інший голос, — а живуть, однак, з біса ласо.

— Ет, проходив я через Кент, — вів далі перший голос ще сердитіш, — і хай мене бог скарає, коли хоч крихту їдла я бачив. То вже я запримітив, що котре мурло сильно багато язиком плеще про свої добутки, то як попаде в шпичак, може, стерво, вихлестати і твою порцію сьорби, не те що свою власну.

— Є й у Лондоні такі хлопаки, — сказав чоловік, що сидів по той бік столу, — мають їдла, скільки заманеться, і навіть гадки не гадають, куди вибиратися. Живуть собі цілий рік у Лондоні, та й про кимару не журяться аж до дев'ятої чи десятої вечора.

Дружним хором усі підтвердили правдивість цих слів.

— Так вони ж і хитрі, кат їх не взяв, ті хлопаки! — почувся чийсь захоплений голос.

— А чом би й ні, — додав ще хтось. — А в таких, як ми з вами, нічого не вийде. То вже чоловік зроду такий удався, я вам кажу. Ті хлопаки відчиняють дверцята кебів та продають газети, відколи родилися, а батьки їх та матері ще до них те саме робили. На те все науки треба, я вам кажу, а такі, як ми з вами, на тому з голоду б виздихали.

Це також підтвердив дружний хор, рівно ж, як і твердження, що є такі "волоцюги, котрі живуть цілий рік у шпичаку й не бачать іншого їдла, крім оцеї сьорби з хлібом".

— А я раз дістав у стретфордському шпичаку півкрони, — докинув новий голос. В ту ж мить запала тиша, всі дослухались до цієї дивовижної історії. — Нас троє било каміння. Зима саме була, і холоднеча люта. Ті двоє сказали, що хай воно западеться, і покинули робити; а я собі помаленьку цюкаю, аби, знаєте, зігрітись. Аж тут де не візьмись — опікунська комісія, і тих двох хлопаків садовлять на чотирнадцять діб, а мені, як побачать, що я роблю, то дають кожен по шість пенсів, усі п'ятеро. І відпустили одразу ж.

Більшість цих людей, чи навіть і всі вони, недолюблюють шпичака, і заганяє їх туди хіба що лиха година. Після "перепочинку" там вони здатні дві-три доби никати вулицями, аж поки знемога зажене їх знову на перепочинок. Звісно, ці безнастанні недогоди швидко підточують їм здоров'я, і вони собі здають з того справу, хоч і не зовсім ясно; а втім, надто вже це звичне явище, щоб морочити ним собі голову.

Тутешні нічліжани всі згодні з тим, що проблема "кимари", сиріч сну, для них складніша навіть за проблему їжі. Винні в цьому головним чином суворий клімат і немилосердні закони, та самі злидарі за

винуватців уважають іммігрантів, особливо польських та російських євреїв, які перебирають їхні місця за нижчу платню і тим підпирають потогінну систему.

Десь о сьомій нас покликано митися і лягати спати. Ми пороздягалися догола, позагортали весь одяг у свої піджаки, поперев'язували поясами і поскладали долі на купу, — ідеальний спосіб поширювати нужу. Потім по двоє ішли до лазні. Там стояло дві звичайних балії, і я добре знаю, що двоє перед нами милися в цій воді; ми теж милися в тій самій воді, і її не міняли для наступної пари. Це я знаю напевне, але не сумніваюся, що всіх нас двадцять двоє милися в тій самій воді.

Я про людське око поплюскав на себе трохи цієї підозрілої рідини і поквапно стер її рушником, мокрим від чужих тіл. Не відлягло мені й тоді, коли я побачив спину одного бідолахи, геть закривавлену покусами паразитів та відплатною чуханиною.

Мені видали сорочку, — мимохіть я подумав, скільки ж то бідолах одягали її до мене, — і з парою коців під рукою я подибав до спальні. Це була довга вузька кімната, перетята двома низькими залізними штабами. Між цими штабами було натягнуто навіть не гамаки, а просто кусні парусини, шість футів завдовжки і менше двох футів завширшки. Це — наші постелі, і висіли вони шість дюймів одна від одної і яких вісім дюймів над підлогою. Найбільш дошкуляло, що голова була трохи вище ніг, і тому тіло весь час зсовувалося вниз. А що ми всі висіли на тих самих штабах, то найменший порух одного розгойдував усіх інших; тільки я задрімаю, хтось обов'язково заборсається, вибираючись на вихідну позицію, і знову розбудить мене.

Не одна година минула, поки я здолав заснути. Нас повкладали ще о сьомій, а дитячий гамір на вулиці не вгавав майже до півночі. Смерділо жахливо, аж до нудоти, уява моя розбурхалася, а тіло так нестерпно свербіло, що я мало не до божевілля доходив. З усіх боків сопіли й хропіли, наче це рохкала якась морська потвора, а кілька разів ми всі

прокидались від чиїхось кошмарних вигуків та зойків. Під ранок мене розбудив пацюк, чи щось таке подібне, що вмостилося в мене на грудях. Нагло прокинувшись і ще не прийшовши до тями, я зняв такий лемент, що розбудив би й мертвих. Живі, в усякому разі, попрокидалися і добре вибатькували мене за нечемні манери.

Але, нарешті, ранок настав і о шостій годині сніданок — хліб та сьорба, які я віддав іншим. По тому нас розіслано по роботах. Одних — підмітати, інших дерти клоччя, а вісьмох, поміж них і мене, погнали під конвоєм через вулицю до уайтчепелського шпиталю виносити сміття. В такий спосіб ми розплачувалися за сьорбу та парусину, і хто-хто, а я напевно переплатив у багато разів.

Хоч нам і доводилось виконувати найогиднішу роботу, але наш гурт мав це за щастя, що нас вибрали саме сюди.

— Не торкайся до цього, приятелю, сестра каже, що тут смертельна зараза, — застеріг мене напарник, коли я настановив мішок, щоб він туди вигріб сміття з цеберки.

Ті цеберки виносили з палат для хворих, і я запевнив сусіду, що не збираюся ані сам торкатись до сміття, ні дозволити, щоб воно мене торкалося. Однак мені довелося віднести той мішок, а потім ще й інші, п'ять прогонів сходами вниз і вивалити їхній вміст у смітник, де це гниляччя хутенько збризкували міцним дезинфекційним засобом.

Можливо, за цим усім криється мудре милосердя. З тими злидарями в шпичаках, на дармівщині та на вулицях, самий тільки клопіт. Нема з них пі зиску, ні пожитку нікому, навіть їм самим. Вони тільки захаращують землю, і краще їх здихатися. Труднощі надломили їх, харчу перепадає їм обмаль, тому зараза чіпляється до них перших і мруть вони найшвидше.

Самі ж вони вважають, що суспільство навіть прагне випхати їх у небуття. Ми якраз проводили дезинфекцію біля трупарні, коли над'їхав спеціальний віз і на нього звалили п'ять трупів. Розмова перекинулася на "білий трунок" і "чорну мікстуру". Всі вони, як виявилося, тої думки, що в шпиталях бідака, чоловік то чи жінка, коли він надто комизиться або коли на ладан дише, просто "сплавляють". Тобто невиліковним та суперекуватим дають дозу "чорної мікстури", або "білого трунку" і — мандруй на той світ. Байдуже, чи насправді воно так. Важливо, що вони цього певні і навіть вигадали спеціальні вислови для своєї певності — "чорна мікстура", "білий трунок", "сплавити людину".

О восьмій годині ми пішли вниз у підвал шпиталю, куди нам принесли чаю та лазаретних недоїдків, навалених га-мусом на здоровенній таці. Чого там тільки не було! Недогризки хліба, сала, жирної свинини, підгоріла шкіра із смажених ніжок, кістки — все це побувало в руках і в роті у пацієнтів, що слабували на найрізноманітніші хвороби. В цій мішанці завзято бабралися злидарі — перевертали ті кавалки, розглядали, відкидали їх чи видирали один одному з рук. Бридко було на те дивитися. Чисто свинота! Але бідолахи ж були голодні і жадібно лигали ці покидьки. Коли вже вони не могли більше подужати, то позав'язували залишки до своїх хустинок і позасовували за пазуху.

— Якось-то був я тутка раніше, і найшов там-о — що б ти подумав? — цілу купу свинячих ребер, — сказав мені Рудько. Під "там-о" він розумів місце, де вивалювали та дезинфікували покидьки. — Реберця були куди твоє діло, а м'ясива на них ого-го скільки; я за ті ребра та ходу через ворота на вулицю, дивлюсь, кому б віддати, а на вулиці, як на те, ні лялечки. Я гасаю туди-сюди, чисто, як ошалілий, а наглядач за мною, думає, що я драла хочу дати. Та все-таки я встиг якійсь старій тицьнути все те у фартух, ще заким він мене злапав.

О Благодійносте, о Філантропіє! Благоволіть спуститися в шпичак і повчитись у Рудька. На дні Прірви він дав зразок щирого альтруїзму, що не поступиться найвищим його проявам поза Прірвою. Рудько вчинив

чудово, і навіть коли стара жінка підхопила яку заразу від того "ого-го скільки м'ясива" на свинячих ребрах, то все одно це було чудово, хоч, може, не так дуже. Та найзнаменніше в усьому цьому інциденті те, що бідолаха Рудько зробився "чисто, як ошалілий", уздрівши, що гине дурно стільки їжі.

За правилами, злидар мусить пробути в тимчасовому відділенні дві ночі й день; але я вже надивився досить для своїх цілей, розплатився за сьорбу та парусину і налагодився накивати п'ятами.

— Слухай-но, давай зірвемось відси, — сказав я одному з своїх напарників, показуючи на відкриті ворота, де в'їхав віз по трупи.

— І залетимо на два тижні в буцигарню?

— Та ні, залетимо подалі куди-небудь!

— Е, я сюди прийшов віддихнути, — байдужно промовив він, — Ще ніч покимарити по-людському мені не завадить.

Решта була тої ж думки, і мені довелося "зірватись" самому.

— Більш тобі тут нічліг не світить, — застерегли вони мене.

— За це не бійтеся! — відказав я з незрозумілим для них запалом. Тоді війнувся через ворота, ноги на плечі — і ходу вулицею.

Я поспішив просто до себе в кімнату, переодягся і менш, як за півгодини, вже випарював у турецькій лазні мікроби та всяку іншу погань із своєї шкіри і шкодував, що не здатний витримати температуру у всі триста двадцять градусів.

Розділ X

"ПРАПОРОНОСЦІ"

"Носити прапор" означає никати всю ніч вулицями, і ось я, піднявши цього уявного прапора, вирушив на розвідини. Чоловіки й жінки цілу ніч снують усіма вулицями цього великого міста, але я вибрав Вест-Енд, у районі Лестерської площі, і став походжати від набережної Темзи до Гайд-парку.

Коли в театрах скінчилися вистави, періщив дощ, і для пишно виряженої публіки, що висипала з театральних під'їздів, забракло кебів. На вулицях екіпажів було повно, та здебільшого вже зайняті. І тут я побачив відчайні спроби обідраних чоловіків і хлопців заробити собі на нічліг, роздобувши екіпаж для заможних леді й джентльменів. Слово "відчайні" я вживаю цілком свідомо, бо ці безпритульні бідолахи ризикували вимокнути до кісток, сподіваючись заробити на постіль; і більшість із них, як я зауважив, таки вимокла, при тім нічого й не заробивши. Ну, а ходити в негоду нічними вулицями в мокрому одязі та ще й надголодь, тиждень, а то й місяць, не куштувавши м'яса, — це вже на межі людської витривалості. Ситий і добре зодягнений я одного разу подорожував був цілий день, коли спиртовий термометр показував сімдесят чотири нижче нуля — тобто сто шість градусів морозу (це на Клондайку); і хоч мені й довелося сутужно, але то була просто абищиця супроти страждань тих мучеників голоду й холоду, що цілу ніч мусять "носити прапора" у благенькій та наскрізь промоклій одежині.

Коли театральна публіка роз'їхалася по домівках, на вулицях зробилось дуже тихо й безлюдно. Тільки всюдисущі полісмени блимали своїми потайними ліхтариками в під'їзди та завулки, та безпричальні чоловіки, жінки й дітлахи ховалися від дощу і вітру під захисток будинків. На Пікаділлі, одначе, було не так, щоб зовсім порожньо. Тут тротуари звеселяли гарно вбрані жінки без кавалерів, і більший, ніж деінде, рух та пожвавлення саме й викликалися процесом шукання супутника. Та близько третьої останні з тих жінок пощезали і тоді вже зовсім затихло.

О пів на другу злива ущухла, і дощ набігав тільки вряди-годи. Безпричальники повилазили з-під захисту будинків і посунули на всі боки, щоб розігнати кров та зігрітись.

Одну стару жінку я помітив ще звечора, як вона стояла на Пікаділлі недалеко від Лестерської площі. Мала вона так років п'ятдесят-шістдесят, але вже була цілковита руїна, їй, здавалось, бракувало й глузду, і сил, щоб сховатися від дощу, або хоч іти, і від часу до часу вона отупіло застигала на місці, — чи не поринаючи в спогади про минулі дні, коли була ще молода і в жилах її текла гаряча кров. Та нагоди такі випадали не часто. Її проганяв кожен полісмен, і пересічно доводилось підганяти її разів шість, аж поки вона передибувала на дільницю іншого полісмена. Близько третьої години вона добрела вже до Сент-Джеймс-стрітг а коли пробило четверту, я побачив, що вона міцно спала, притулившись до залізної огорожі Грін-парку. Тут знову пороснула злива, і вона мала, звісно, вимокнути, як хлющ.

Тепер, сказав я сам до себе о першій ночі, уяви, що ти бідний хлопчина, і опинився ти в Лондоні-місті без пенні за душею і що завтра ти муситимеш шукати роботи. Ти, отже, повинен трохи поспати, щоб мати силу на ті пошуки і на саму роботу, в разі її знайдеш.

1 от я сідаю на кам'яних приступках якогось будинку. За п'ять хвилин, бачу, на мене дивиться полісмен. Очі в мене широко розплющені, так що він тільки щось буркнув і пішов далі. За десять хвилин голова моя опустилась на коліна, я вже дрімав, і той самий полісмен брутально звелів мені: "Ану ти, забирайся!"

Я забрався. І, як і та стара жінка, забирався ще не раз; бо тільки я де задрімаю, як полісмен уже тут наче вродився і жене мене далі. Невдовзі, облишивши надію поспати, я зійшовся з одним молодим лондонцем, котрий побував у колоніях і шкодував, що вернувся звідти. Раптом я помітив відкритий під'їзд, що вів до будинку й губився в темряві. Вхід перекривала низька залізна брама.

— Слухай, — сказав я, — ану перелізьмо, бодай виспимось досхочу!

— Що? — відсахнувся він. — Схотів на три місяці засісти? Знайшов дурня!

Ще пізніше я проходив повз Гайд-парк з молодим хлопцем років чотирнадцяти-п'ятнадцяти. Був він довгов'язий, очі йому позападали, і весь такий хоровитий.

— Махнімо через паркан, — запропонував я, — заберемось у кущі та й виспимось. Бобики нас там не знайдуть.

— Еге ж, — відказав він. — Там у парку є сторожі, і вони засадять нас на шість місяців.

Гай-гай, не ті тепер часи! Підлітком доводилось мені читати про бездомних хлопців, що сплять під дверима будинків. Це вже стало якоюсь традицією. Ця стандартна ситуація безумовно ще добру сотню літ траплятиметься в книжках, як літературний штамп, але в житті такого вже не побачиш. Є двері будинків, є й хлопці, та щасливого поєднання тих і тих уже не буває. Під дверима порожньо, бо хлопці ночами не сплять, а "носять прапор".

— Я сховався був під "арками", — понуро нарікав інший юнак. ("Арки" означало берегові бики мостів через Темзу). — Я сховався був під арками, коли саме періщило найдужче, аж приходить бобик і витурює мене. Я знов туди вертаюсь, і він вертається теж. "Гей, ти, — каже, — що тут робиш?" Тож я мусив піти, але ще сказав йому: "Думаєш, я хочу поцупити цей падлючий міст?"

Між "прапороносцями" Грін-парк славиться тим, що відчиняє свої ворота раніше за інші парки, і в чверть на п'яту ранку я ввійшов туди разом з багатьма іншими бідолахами. Знов задощило, але, змучені нічним ходінням, люди попадали на лавки й одразу ж поснули. Багато

хто простягся на зовсім мокрій траві і знеможено спав просто під рясним дощем.

А тепер я хочу покритикувати сильних світу цього. В них сила, і вони можуть наказувати все, що їм заманеться, але я набираюся духу критикувати ці їхні сміховинні накази. Вони змушують безпритульних цілі ночі тинятися по місту. Женуть їх з під'їздів і замикають від них парки. Очевидно, все це робиться з наміром позбавити їх сну. Ну, гаразд, влада має право позбавляти їх сну і взагалі, чого завгодно; але нащо ж вона тоді відчиняє ворота парків о п'ятій ранку і пускає туди безпритульних, даючи їм змогу спати? Якщо вона таки має намір позбавити їх сну, то навіщо тоді давати їм спати по п'ятій ранку? А якщо влада не має такого наміру, то чом не дати їм виспатися ще вночі?

Ще додам, що того самого дня я приходив до Грін-парку надвечір і нарахував десятки обшарпаних сіромах, які спали на траві. Була саме неділя, сонце коли-не-коли визирало з-за хмар, і тисячі добре вбраних мешканців Вест-Енду прогулювалися по парку з жінками та нащадками, дихаючи свіжим повітрям. Ті зачухрані, бридкі волоцюги, що спали навкруги, певно що не були для них приємним видовищем; та й самі волоцюги, безперечно, воліли б радше відіспати своє вночі.

Так от, дорогі мої випещені та виплекані, якщо доведеться вам коли бути в славнім місті Лондоні і бачити, як ці люди сплять на лавках і в траві, будь ласка, не думайте, що то ледацюги, яким любіше спати, аніж працювати. Знайте, що сильні світу цього тримали їх цілу ніч на ногах, а вдень їм більше ніде виспатися.

Розділ XI

ДАРМІВЩИНА

Та "проносивши прапор" цілу ніч, я не ліг спати в Грін-парку й на світанні. Я вимок до рубця і зовсім не спав уже двадцять чотири години,

це так; але, граючи далі роль хлопця без пенні за душею і без роботи, я мусив спершу десь розжитися сніданком, а відтак піти шукати роботу.

Вночі я чув про одне місце за Темзою, на саррейському боці, де щонеділі вранці Армія спасіння роздає сніданки невмитим. (А ті, хто "носить прапор" через ніч, вранці таки невмиті, хіба що піде дощ). "Оце, — подумав я, — саме те, що треба: вранці поснідав, а потім цілий день вільний, шукай собі роботи".

Світ це був не близький. Я проволочив свої змучені ноги по Сент-Джеймс-стріт, по Пел-Мел, через Трафальгарський майдан на Стренд. Далі перейшов по мосту Ватерлоо на саррейський бік, перетнув Блекфраєрз-род, вийшов біля Саррейського театру і ще до сьомої години був біля казарми Армії спасіння. Це й була "дармівщина", себто місце, де можна безкоштовно дістати їжу.

Тут товклася строката юрба пригнічених сіром, що провели минулу ніч під дощем. Які неймовірні злидні, і скільки їх! Старі й молоді чоловіки якої тільки хочеш масті, і хлопці теж якої тільки хочеш масті. Одні куняли навстоячки; з десятеро попростягалися на кам'яних приступках у найнеприродніших позах, і кожне міцно спало, а крізь пороздирані лахи червонаво світилося голе тіло. Обабіч вулиці на квартал перед казармою і квартал за нею не було таких дверей, під якими на східцях не сиділо б двоє або троє, і всі спали, посхилявши голови на коліна. А не слід забувати, що в Англії не скрутні тепер часи. Справи йдуть досить-таки звичайно, ні краще, ні гірше, ніж коли-інде.

І тут з'явився полісмен.

— Забирайтесь відси, паршива свиното! Гей, ви! Ану, геть! — І він гнав їх, мов ті свині, від дверей і розвіював під чотири саррейські вітри. Натрапивши на тих, що куняли на приступках, він аж отетерів. — Ганьба! — вигукнув він. — Яка ганьба! І це в неділю врапці! Оце так картина! Гей, ви! Геть відси, стервото занудлива!

Воно й справді, картина була гидомирна. Мені самому гидко було дивитись. І не хотів би я, щоб моя донька опоганила коли свої очі таким видовищем чи бодай наблизилась до того місця хоч на півмилі; але... так воно було, тим і здобрійте, бо поза тим "але" тут більш нема що сказати.

Полісмен пішов собі далі, а ми знову обсіли приступки під дверима, мов ті мухи глечик з медом. Бо чи ж не чекала нас така чудовна річ, як сніданок? Коли б тут навіть роздавали банкноти на мільйон доларів, то й тоді ми б не липли до цього місця так настирливо й відчайдушно. Дехто вже позасинав, як прийшов назад той самий полісмен, і ми сипонули хто куди лиш для того, щоб знов повернутися, тільки небезпека проминула.

О пів на восьму відчинились невеликі двері, і солдат Армії спасіння вистромив голову.

— Нічого так захаращать дорогу, — сказав він. — Ті, що в которих талони, можуть заходити, а ті, що в которих нема, так їм до дев'яти не можна.

О, той сніданок! А до дев'ятої ще півтори години! Тим, хто мав талони, всі страшенно заздрили. Їм дозволили увійти всередину, помитись, посідати й відпочивати до сніданку, а ми поки що чекали того самого сніданку на вулиці. Талони роздавано минулого вечора на вулицях та набережній, отже, дісталися вони кому трапилось, а не за які заслуги.

О пів на дев'яту впустили ще одну партію власників талонів, а о дев'ятій невеликі ворітця відчинилися і для нас. Ми сяк-так прочавилися крізь них і опинились у дворі, набившися, мов оселедці в бочці. Не раз, волоцюгою бувши, доводилось мені в своїй рідній Янкіландії тяжко добувати собі сніданок, але жоден сніданок не добував я так гірко, як цей. Понад дві години чекав я на вулиці і ще понад годину — здавлений у цьому дворі. Цілу ніч я нічого не їв, охляв і підупав на силі, а тут ще сморід замащеного одягу й немитих людських тіл, розіпрілих від

неймовірної тисняви, мало нутрощі мені не вивертав. Ми були там так щільно напаковані, що дехто, скориставши з нагоди, міцно заснув навстоячки.

Про Армію спасіння в цілому я не збираюсь говорити, і мої критичні уваги стосуються виключно того відділку Армії спасіння, що функціонує на Блекфраєрз-род поблизу Саррейського театру. Так от, перш за все: примушувати людей, що цілу ніч провели на ногах, ще отак вистоювати годинами — і жорстоко, і безцільно. Ми були кволі, зголоднілі, виснажені нічними поневіряннями та безсонням, і однак стояли там, і стояли, і стояли без пуття та без знаття.

Чималенько було в цьому натовпі моряків. Здавалося, що кожен четвертий тут шукає судна, і серед них принаймні десятеро виявились американськими матросами. Всі вони розповідали таку саму історію — чому вони опинилися "на мілкому", і, наскільки я знаюся на моряцтві, ця історія звучала правдиво. Англійські судна набирають матросів на весь рейс, тобто в обидва кінці, що триває часом аж три роки. Це означає, що матроси не можуть звільнитись і одержати розрахунок аж до повороту в свій порт, тобто в Англію. Платять матросам мало, годують кепсько, а поводяться з ними ще гірш. Дуже часто капітани просто змушують їх утекти з судна, чи то в Новому Світі, чи в колоніях, залишаючи кругленьку суму — свою платню — як чистий прибуток для капітана або власника, або їх обох. Та чи то з цих причин тільки, чи ще з яких, але факт, що таких дезертирів чимало. Тоді для повороту додому судно наймає, хто підвернеться. Цих уже наймають за трохи вищу, ніж в Англії, платню, як до країни, — з умовою звільнити по приході в англійський порт. Звісна річ, було б украй невигідно наймати їх надовше, коли в Англії платня матросові така низька, і моряків на мілкому завжди, як собак. Отже, зовсім не дивина була присутність американських моряків у казармі Армії спасіння. Щоб вирватися з однієї глушини, де вони сиділи на мілкому, вони припливли до Англії і застряли тут у найглухішій глушині, що тільки є на світі.

Всього американців у тому тлумі було десятків зо два, бо, крім моряків, я надибав і "щирих бурлак", людей, що їм за брата "вітер — волоцюга на весь світ"[34]. Всі вони трималися бадьоро, не занепадаючи духом; це головна й стала риса їхнього характеру. До того ж, кленучи цю країну, вони загинали страшенно заковиристі метафори, що надзвичайно приємно виділялися на тлі невигадливої одноманітної лайки кокні, яку я мусив слухати цілий місяць. Кокні знає одним-одну лайку, притім дуже сороміцьку. Зовсім не та лайка в нас на Заході: вона яскрава і розмаїта, в ній більше блюзнірства, ніж непристойності. А зрештою, оскільки люди все одно лаятимуться, я волію блюзнірство, аніж непристойність. У блюзнірстві є бодай якесь зухвальство, відвага, виклик, а це краще, ніж просто бруд.

Був там один американський "щирий бурлака", що особливо припав мені до серця. Я його вперше запримітив ще на вулиці, як він спав під дверима, схиливши голову на коліна: капелюх у нього на голові був явно з того боку Атлантики. Коли полісмен гнав його, він підвівся спроквола, без поспіху, позирнув на полісмена, позіхнув, потягся, ще раз позирнув на нього з таким виглядом, ніби ще не надумався, чи його йти, чи ні, а потім почвалав собі ваги-пере-ваги хідником. Коли я спершу був певен тільки щодо капелюха, то тепер в мене не лишилося сумнівів і щодо власника.

У натовпі за воротями я опинився поруч з ним, і ми розбалакались. Його носило по Іспанії, Італії, Швейцарії, Франції, і він вчинив майже фантастичний подвиг: проїхав зайцем триста миль по французькій залізниці, не давшися спіймати. Де я приткнувся? — поспитав він. — І як мені вдається "кимарити"? Чи я вже тут оговтався? Він потихеньку перебивається, дарма що на селі "вовком дивляться", а в містах і зовсім "труба". Тільки де "покалатаєш" (пожебраєш), а тебе вже й "лободають". Та він не здається. Он скоро приїде цирк Бефало Біла[35], то тоді вже чоловік, здатний правити вісімкою коней, певно, що не зостанеться без роботи. Ці тутешні вахлаки не тямлять правити кіньми, хіба що парою. Чом би й мені не покрутитись тут, заким приїде Бефало Біл? Він певен, що я зміг би туди якось увіпхатися.

Отже, як не кинь, а кров не вода. Ми були земляки й чужинці в чужім краю. Я одразу розчулився, як лишень уздрів його старий витертий капелюх, а він турботливо заклопотався моїм добробутом, наче рідний брат. Ми обмінялися всілякими корисними відомостями щодо цієї країни та звичаїв її людності, способів добувати їжу та притулок і так далі і попрощалися із щирим смутком.

Я завважив, що в цій юрбі люди все якісь недоростки. Хоч у мене зріст лише середній, я був на голову вищий майже за всіх їх. Всі аборигени були присадкуваті, так само, як і чужоземні матроси. Лиш п'ятьох чи шістьох у натовпі можна було назвати досить високими, і то все скандінави та американці. Однак найвищий з-поміж усіх становив виняток: він був англієць, хоч не лондонець.

— Кандидат до лейб-гвардії, — зачепив я його.

— Вгадав, чоловіче, — була його відповідь. — Я в ній своє послужив, та коли й далі так ітиме, то не йнакше, як знов там буду невдовзі.

З годину ми вистояли в тому переповненому дворі тихо. Потім люд занепокоївся. Хтось почав штовхатись, хтось пхатись наперед, почувся глухий гомін. А втім, нічого брутального чи грубого не було, просто це неспокій стомлених і голодних людей. На метушню вийшов ад'ютант Армії спасіння. Мені він не сподобався. Очі в нього були недобрі. Не мав він нічого від смиренного галілеянина, зате багато від того центуріона[36], що казав: "Бо я наділений владою і маю солдатів під собою; і скажу цьому "гряди" — і' гряде; а тому "прийди" — і приходить, а служникові 1 "вчини так" — і так вчинить".

Саме з таким виглядом він визвірився на нас, і ті, що стояли найближче, принишкли. Тоді він підніс свій голос:

— Зараз же замовкніть, а ні, то я виставлю вас за ворота і ніхто не одержить сніданку.

Я не годен передати на папері, як нестерпно зухвало було це сказано. Здавалося, що він аж упивається своєю владою, тим, що може заявити півтисячі обшарпаних бідолах: "Ви будете їсти або залишитеся голодні, як моя воля".

Позбавити нас сніданку після того, як ми вистояли стільки годин! Це була жахлива погроза, і жалюгідна, рабськи догідлива тиша, що запала ту ж мить, засвідчила всю її жахливість. І це була підла погроза. Ми не могли боронитись, бо зголодніли; і так воно й ведеться на цім світі, що хто кого годує, той тому й пан. А центуріонові — ад'ютантові себто — ще було мало. В мертвій тиші він знову підніс голос і повторив свою погрозу, та ще й посилив її.

Нарешті, нам дозволили увійти до трапезної, де ми знайшли "талонників", умитих, але ще не годованих. Всього нас десь близько семи сотень тут засіло, але не за страви, а слухати проповіді, псалми та молитви. З цього всього я виніс переконання, що Тантал страждає в багатьох втіленнях і по цей бік пекла. Ад'ютант казав казань, але я на неї не зважав, більше поринувши у споглядання цих масових злиднів довкола. А говорилося приблизно таке: "Вас чекає на тім світі раювання. Хоч як ви не голодували і не страждали тут, але на тім світі будете раювати, тобто в разі ви сповнятимете, що вам велять". І так далі і так далі. Дотепна, як на мене, пропаганда, проте марна з двох причин. По-перше, люди, що до них її звернено, були позбавлені уяви матеріалісти, не свідомі існування Потойбічного, люди, що надто вже звикли до земного пекла, аби боятися пекла прийдешнього. А по-друге, стомлені й виснажені безсонням і недогодами цілої ночі, змучені довгою чеканиною навстоячки, охлялі з голоду, вони жадали не спасіння, а їдла. "Ловцям душ" (як звуть бурлаки релігійних проповідників) слід було б трохи постудіювати фізіологічні підстави психології, якщо вони хочуть зробити свої зусилля ефективнішими.

Та на все свій час, і ось об одинадцятій годині прибув сніданок. Прибув він не на тарілках, а в паперових пакетиках. Я не одержав, щоб наїстися досхочу, і я певен, що досхочу не наївся там ніхто, ніхто навіть

наполовину не вдовольнив потреби в їжі. Частину свого хліба я віддав "щирому бурлаці", що чекав на Бефало Біла, але він як був, так і лишився голодний. Отже, таке було на сніданок: дві скибки хліба, ще кусничок хліба з родзинками — це звалося "кексом", — лусточка сиру і кухоль "бурди", тобто ріденького чаю. Декотрі з цих людей чекали сніданку від п'ятої рано, решта прождали принаймні чотири години; і до всього того нас ще ганяли, як свиней, натовкли в дворі, мов оселедців, поводилися з нами, як із собаками, млоїли нас проповідями, псалмами і молитвами за наші душі. Але ж ні, ще їм мало!

Не встиг закінчитися сніданок (а з'їсти його забирало не більше часу, ніж описати), як зморені голови почали хилитись на груди, і хвилин за п'ять половина нас міцпо спала. Не видно було ніяких ознак, щоб нас думали випустити, зате були непомильні ознаки підготовки до молитовного зібрання. Я поглянув на невеликий настінний годинник. За двадцять п'ять дванадцята. "Ого, — подумав я, — час летить, а мені ще ж роботу шукати".

— Я хочу йти, — сказав я двом своїм сусідам, що не спали.

— Тра зостатись на відправу, — почув я у відповідь.

— Ви хочете зоставатись? — спитав я. Вони замотали головами.

— Так ходім скажемо їм, що ми хочемо йти, — вів я далі. — Ну, ходімо!

Бідолахи сторопіли з жаху. Тоді я дав їм спокій і підійшов до найближчого солдата Армії спасіння.

— Я хочу йти, — заявив я. — Я прийшов сюди на сніданок, щоб набратися сил і піти шукати роботу. Я не думав, що це буде так довго. Я маю надію дістати роботу в Степні, і що скорше я вирушу, то більші мої шанси.

Чолов'яга з нього був справді добрий, однак моє прохання вразило його.

— Ну, — сказав він, — у нас тут буде відправа, так вам ліпше зостатися.

— Але я ж тоді навряд чи дістану роботу, — наполягав я. — А робота для мене зараз найважливіше.

Бувши лишень рядовий солдат, він відіслав мене до ад'ютанта. Йому я знову розповів, через що мені треба піти звідси, та чемно попрохав відпустити мене.

— Але ж це неможливо, — відповів той з виглядом доброчесної людини, обуреної такою невдячністю. — Оце довма! — пирхнув він, — Оце так довма!

— Ви хочете сказати, що я не можу вийти звідси? — запитав я. — Що ви затримаєте мене проти моєї волі?

— Авжеж, — пирхнув він.

Не знаю, чим би то все могло скінчитись, бо мене й самого вже брав гнів, але "паства" почала "дошнипувати", про що в нас ідеться, тож він одвів мене в куток, а відтак до іншої кімнати. Тут він знову запитав у мене, чому я хочу піти звідси.

— Я хочу піти, — заявив я, — бо маю шукати роботу в Степні, а з кожною годиною надія знайти роботу меншає. Вже за двадцять п'ять дванадцята. Коли я йшов сюди, то й гадки не мав, що сніданок відбере стільки часу.

— У тебе є якесь діло! — взяв він мене на глузи. — То ти ділова людина, га? Так по що ж ти прийшов сюди?

— Цілу ніч я провів на вулиці, і мені треба було підкріпитись, щоб іти шукати роботу. Ось чому я прийшов сюди.

— Оце так-так! — не переставав він глузувати. — Діловій людині нічого сюди приходити. Сьогодні вранці ти позбавив сніданку якогось злидаря, ось що ти зробив.

Це була брехня, бо впустили нас всіх до одного.

А тепер судіть самі, чи було це по-християнському, чи бодай порядно? — Коли я сказав ясно, що голодний, що не маю притулку і хочу шукати роботу, — він називає мої пошуки роботи "ділом", а мене через те "діловою людиною" і висновує з того, що, яко ділова й заможна людина, я не потребую сніданку і що, прийнявши благодійницький сніданок, я пограбував якогось голодного безпритульника, звісна річ, не ділову людину.

Насилу стримавшись, я знову виклав йому все і стисло та ясно показав, що він несправедливий щодо мене і що він перекручує факти. Оскільки я не виявив жодних ознак поступливості (а в очах у мене вже, мабуть, спалахували недобрі вогники), він повіз мене в двір, де стояв намет. Тим самим глузливим тоном він поінформував двох солдатів у дворі, що "ось маєм одного, що в нього діло, і він хоче піти з казарми до відправи".

Ті, звісно, виявили належне обурення і видивилися на мене з невимовним жахом, ад'ютант же тим часом зайшов до намету і викликав їхнього найстаршого. Не облишаючи все тої ж глузливої манери, особливо наголошуючи на моєму "ділі", ад'ютант доповів про мене своєму командирові. Цей був іншого кшталту, мені він одразу сподобався. Тими самими словами я виклав йому своє прохання.

— Хіба ви не знали, що доведеться лишитись на відправу? — спитав він.

— Певно, що ні, — відказав я, — інакше я не чекав би сніданку. У вас не вивішено про це ніяких оголошень, і ніхто при вході не попередив мене.

Якусь хвилю він подумав, а тоді сказав:

— Можете йти.

Коли я, нарешті, вибрався на вулицю, була вже дванадцята, і я так і не міг остаточно вирішити, де ж це я побував: в Армії спасіння чи в тюрмі. Півдня вже пропало, а до Степні світ не близький. І до того ж була неділя, — а хай чоловік і голодний, але ж таки це неділя! Та ще я подумав, що й так уже тяжко потрудився, ходячи вулицями вночі та розживаючись сніданком уранці; отож я облишив свою робочу гіпотезу про голодного хлопця, що шукає роботи, і сів у перший же омнібус.

Притулок Армії спасіння біля Саррейського театру. Тогочасне фото. ("На дні прірви", р. XI).

Поголившись та прийнявши ванну, я заліз межи чисті білі простирала й заснув. Заплющив я очі о шостій вечора, а розплющив їх наступного ранку, аж о дев'ятій. Я проспав п'ятнадцять годин поспіль. І ще напівсонний, лежачи в ліжку, здумав про тих сімсот нещасливих сіромах, що залишилися там чекати відправи. Ні ванни їм, ні гоління, ні чистих білих простирал, ні п'ятнадцяти годин сну. По відправі їх знову чекали стомливі вулиці, проблема шкоринки хліба на вечерю, довга безсонна ніч на вулицях і нові клопоти на світанку: де б його розжитися шкоринкою хліба?

Розділ XII

ДЕНЬ КОРОНАЦІЇ

О ти, кого моря заслона

Хова від чужої землі,

Чи ж будеш терпіти до скону,

О Англіє, цих королів?

Республіко Мільтона, нащо

Тобі ці монархи гнилі?

Сидять вони в тебе на шиї,

Накинувши тисячі пут,

Тлумлять твої мрії-надії,

Брехню за брехнею снують,

Світ сонця тобі затуляють

І вільно дихнуть не дають!

Свінберн

Vivat Rex Eduardus![37] Сьогодні коронували короля, і повсюди панували веселощі та вишукане блазенство, а мені від того якось бентежно й сумно на душі. Зроду не бачив я такої машкаради, хіба що в американському цирку чи в балеті в "Алгамбрі"[38]; зроду не бачив нічого так безнадійно трагічного.

Щоб зазнати втіхи від коронаційної процесії, мені слід було прибути з Америки просто до готелю Сесіл[39], і з готелю Сесіл просто на місце за п'ять гіней серед умитих. Я ж допустився помилки, прийшовши з боку

Іст-Енду, з-поміж невмитих. До речі, небагато хто прийшов з тої сторони. Іст-Енд в цілому лишався в Іст-Енді й пиячив. Соціалісти, демократи й республіканці виїхали за місто подихати свіжим повітрям, цілком байдужі до того, що чотириста мільйонів людей одержували нового помазаника божого. Шість тисяч п'ятсот прелатів, священиків, державних діячів, принців та військовиків споглядали коронування й помазання, а решта нас — саму врочисту процесію на вулицях.

Я бачив її з Трафальгарського майдану, "найпрегарнішого в Європі", самісінького серця імперії. Там було багато тисяч глядачів, і всіх нас стримувала і давала нам лад бездоганна, мов на показ виставлена, збройна сила. Процесія проходила між подвійним солдатським муром. Підніжжя Нельсонової колони оточили три ряди військових моряків. На сході, біля виходу на майдан, вишикувались частини королівської морської артилерії. В трикутнику між Пел-Мел та Кокспер-стріт статую Джорджа III підпирали з обох боків улани й гусари. На заході червоніли уніформи королівської піхоти, а від Юніон-клубу до устя Уайт-холу випнулася блискуча масивна дуга 1-го лейб-гвардійського полку — велетнів на велетенських бойових конях, закутих у сталеві кіраси, під сталевими шоломами і на сталевих чепраках, — потужний сталевий меч, що завжди під рукою у сильних світу. А далі юрбу розтинали довгі ряди столичної поліції з підкріпленнями в затиллі — високими, вгодованими вояками, що мали зброю, мали й добрі м'язи до тої зброї.

І як було на Трафальгарському майдані, так було й по всьому шляху процесії — сила, гнітюча сила, міріади вояків, здорових чоловіків, цвіт народу, що за єдину функцію в житті мали сліпо підкорятися і сліпо вбивати, руйнувати й витолочувати все живе. І щоб дати їм добру їжу, добрий одяг, добру зброю та кораблі, що закидають їх аж на край світу, лондонський Іст-Енд та й "Іст-Енд" цілої Англії тяжко працює, гниє і вимирає.

Є китайське прислів'я: коли один б'є байдики, то інший вмирає з голоду. А Монтескье сказав: "Через те, що багато людей готує одяг на когось одного, багато людей зовсім без одягу". Так одне пояснює інше.

Ми не зможемо зрозуміти, чому іст-ендський трудар голодує і такий недолугий (а живе з сім'єю в однокімнатнім барлозі та ще й здає куток іншим так само голодним і недолугим трударям), аж доки поглянемо на статурного лейб-гвардиста з Вест-Енду і спізнаємо, що перший мусить годувати, одягати й обходити другого.

А поки у Вестмінстерському абатстві настановлювали нового короля, я, затиснутий на Трафальгарському майдані між лейб-гвардією та поліцією, ширяв думкою в часах, коли народ Ізраїлю вперше взяв собі царя. Ви всі знаєте, як про це сказано в біблії.

Старшини прийшли до пророка Самуїла і сказали: "Постав над нами царя, щоб судив нас, як у всіх народів".

"І сказав господь до Самуїла: "А послухай тепер їхнього голосу, тільки ж бо остережеш їх і розповіси їм право того царя, що буде царювати над ними".

І переказав Самуїл всі ті господні слова народові, що жадав від нього царя, і сказав:

"Оце буде право царя, що царюватиме над вами: він візьме синів ваших і приділить їх собі до колісниць та коней своїх, і вони будуть бігати перед колісницею його.

І настановить собі тисячників та п'ят десятників, і звелить їм орати орку його, і жати жниво його, і робити зброю військову його та колісничі приладдя його. А дочок ваших забере за миро-варниць, і за куховарок, і за пекарок.

І він позабирав поля ваші, і виноградники ваші, та кращі ваші оливки — і породжає своїм слугам.

"А з вашого посіву та з ваших виноградників братиме десятину і роздаватиме своїм прислужникам та своїм челядникам.

І він забере рабів ваших, і рабинь ваших і найліпших ваших юнаків, і ваших ослів — і буде вживати їх на роботу свою.

Він братиме десятину з вашої отари, а ви станете йому за рабів.

І коли ви будете ремствувати проти вашого царя, якого собі вибрали, — не відповість вам господь".

("Перта книга Самуїлова", 8, 9–18).

І так все й сталося тої давньої доби, і благали вони голосно Самуїла, кажучи: "Помолися за рабів твоїх перед господом богом твоїм, щоб одвернув від нас погибель, бо до гріхів своїх додали ми ще й цей, що просили царя собі". А після Саула, Давида й Соломона з'явився Ієровоам, що брутально промовляв до народу, кажучи: "Мій батько наклав на вас тяжке ярмо, а я ще додам до ярма вашого; мій батько карав вас батогами, а я каратиму вас скорпіонами".

А в наші дні п'ятсот спадкових перів володіють однією п'ятою Англії; і разом з прислужниками й челядниками короля та всіма тими, що складають владу земну, вони витрачають щороку на марні розкоші 1 850 000 000 доларів, або 370 000 000 фунтів стерлінгів, що становить тридцять два відсотки багатств, створених всіма трудівниками країни.

А тим часом у Абатстві під звуки фанфар і гучної бравурної музики королеві, одягненому в чудове золоте вбрання, оточеному пишним натовпом придворних лордів та чужинецьких правителів, вручали королівські регалії. Остроги на підбори начепив йому Великий Лорд-камергер, а державний меч у пурпурових піхвах підніс архієпіскоп кентерберійський з таким словом:

— Прийми цей королівський меч, щойно з олтаря господнього. Дається він тобі з рук недостойних слуг божих.

Тоді, як його оперізували мечем, король слухав архієпіскопових напучень:

— Мечем цим чини справедливість, втинай кривду, бережи святу церкву божу, помагай вдовам та борони сиріт, відновлюй те, що занепало, підтримуй відновлене, карай. та направляй лихе і утверджуй добро.

Та що це? Чуєте? На Уайтхолі залунали вітальні вигуки; натовп сколихнувся, подвійні лави солдатів виструнчились, і на майдан розмашисто вимаршували королівські веслярі у химерному середньовічному одінні червоного кольору, — ну геть-чисто авангард циркового параду! За ними викотила розкішна карета, повна придворних леді й джентльменів, з напудреними і якнайпишніше вбраними ліврейними лакеями та машталірами. Далі ще карети, лорди й камергери, віконти, фрейліни, одне слово — все льокайство. Далі воїни, королівський почет, обвітрені бронзоволиці генерали, що прибули до славного міста Лондона аж із крайсвіту, офіцери волонтерських військ, офіцери міліційної та регулярної армії; Спенс і Плумер, Бродвуд і Купер, визволитель Укіпа, Матіас Даргайський, Діксон Блакфонтейнський; генерал Гейзлі та адмірал Сеймур з Китаю; Кітченер Хартумський; лорд Роберте, що воював у Індії та по всьому світі, — все войовники Англії, майстри руїни, інженери смерті! Інша порода, ніж ті, що гнуть спину в потогінках і населяють трущоби, — так, зовсім інша порода.

Вони все йдуть, набундючені й певні своєї сили, ці крицеві люди, провідники армій та уярмлювачі світу. Ідуть мішма пери й члени палати громад, принци й магараджі, королівські шталмейстери й палацова сторожа. А ось колоніальні солдати, стрункі та загартовані, а далі — всі племена світу: солдати з Канади, Австралії й Нової Зеландії; з Бермудів, з Борнео, Фіджі й Золотого Берегу; з Родезії, Капської колонії, Наталю, Сієрра-Леоне та Гамбії; з Нігерії та Уганди; з Цейлону, Кіпру, Гонконгу,

Ямайки та Вей-Хай-Вею; з Лагосу, Мальти, Санта-Лючії, Сінгапуру, Трінідаду. А ось поневолений люд з-над Інду, смагляві вершники, відчайні рубаки, люті варвари; їхні строї палахкотять малиновим, та червінковим, — сікхи, раджпути, бірманці, провінція за провінцією, каста за кастою.

Аж ось — кінна гвардія, майнули прегарні булані поні, золоті убори, ураган вітальних вигуків, грім оркестрів: "Король! Король! Боже, борони короля!" Всі мов знавісніли. Ця пошесть охоплює й мене — я також хочу горлати: "Король! Боже, борони короля!" Обідранці навколо зі сльозами на очах підкидають догори шапки й горлають у нестямі: "Благослови їх! Благослови! Благослови!" Гляньте, он він у тій чудовній кареті, на голові полискує велика корона, поруч нього жінка в білому, також корона на голові.

І я поривчасто обмацую себе, силкуючись пересвідчитися, що все це жива дійсність, а не казкове видиво. Мені не вдається, і то навіть ліпше. Я волію вірити, що вся та позірна пишнота й марнота й це дикунське блазенство вихопилися з країни казки, аніж визнати їх за вчинки нормальних людей при здоровому глузді, людей, що опанували таємниці матерії і розгадали секрети зірок.

Промайнули принци й принценята, герцоги й герцогині, розмаїтий титулований люд з королівського почту; потім ще воїни й лакеї, ще поневолений люд — і кінець параду. Людським потоком виносить мене з майдану в плутанину вузьких вулиць, де корчми гримлять пиятикою, а чоловіки, жінки та діти змішалися докупи в неможливій оргії. І з усіх боків лунає популярна коронаційна пісенька:

Гей, в день коронації будуть овації,

Буде в нас свято, будем гуляти, будем "гурра" ми шалено кричати,

Нам на веселощі буде дано херес, і віскі, і добре вино.

В день коронації — добре вино!

Ллє дощ. Вулицею проходять територіальні загони: чорні африканці та жовті азіати в тюрбанах і фесках, кулі-носії з кулеметами й гірськими гарматами на головах, а босі ноги в швидкому ритмі брьохають кальною бруківкою: чалап-чалап-чалап. Пивниці, наче за помахом чарівної палички, порожніють, смаглявих васалів вітають їхні британські брати, але одразу ж повертаються до свого бенкетування.

— Ну, то як, діду, процесія? — спитав я одного старого на лавці в Грін-парку.

— Га? Процесія? З біса добра нагода, кажу сам до себе, дати хропака, поки вся поліцайня заклопотана, та й забився он у той куток, а тут таких, як я, ще з півсотні. Так хіба ж заснеш, коли голоден і думаєш сам собі, як мозолився усе життя, а тепер ніде голову прихилити. А ця ще музика лізе у вуха, і крики, й салюти. Аж я мало не зробився ганархістом, так і хотілося розчерепити кабак лорду-камергерові.

Чому саме лорду-камергерові, мені було не зовсім ясно, та й йому теж, але такий у нього був настрій, сказав він наостанку, і на тому наша бесіда урвалася;.

Як запала ніч, усе місто заіскрилося вогнями. Світляні плями, зелені, бурштинові, рубінові, лізли в вічі на кожному кроці, і всюди видніли великі літери "E. R." з гранчастого кришталю, підсвітлені ззаду газовим полум'ям. До юрби на вулицях доточилися нові сотні тисяч людей, і хоч поліція суворо придушувала всі прояви розгнузданого шаленства, пиятики та грубих витівок не бракувало. Потомлене робітництво від того незвичного збудження, здавалось, відбігло розуму, шастало вулицями, танцювало, сплівшись попід руки в довгі низки — чоловіки й жінки, старе й мале, — ще й виспівувало: "Може, я і з'їхав з глузду, але я тебе люблю", "Доллі Грей" та "Медунка і бджола". Остання пісня звучала приблизно так:

Ти меду-меду-медунка, ну, а я собі бджола,

Хочу я, аби ти меду з уст червоних, бач, дала.

Я сидів на лавці на набережній Темзи, милуючись ілюмінацією, що відбивалася у воді. Зближалася північ, і переді мною плив потік заможних гультяїв, що вертались додому, уникаючи гомінкіших вулиць. Поряд на лавці сиділи дві обшарпані істоти, чоловік і жінка, і сонно куняли. Жінка міцно притискала до себе схрещені на грудях руки, а тулуб її весь час був у русі — то нахилиться вперед, аж от-от, здається, вона втратить рівновагу і впаде на тротуар, то перехнябиться на лівий бік, так що голова аж лягає чоловікові на плече, а то витягнеться натужно праворуч, поки біль не розбудить її та не посадить рівно, як тичку. Після чого вона знову хилиться вперед і повторює той самий цикл, аж доки прокинеться від болю й натуги.

Раз у раз біля нашої лавки спинялися хлопчаки та й молодики, заходили з-за спини і нагло вибухали сатанинським вереском. Чоловік і жінка щоразу здригалися з несподіванки й прокидались, а юрба, бачивши переляк у них на виду, заходилась реготом.

Найбільше вражала ця загальна бездушність. Безпритульні на лавках — таке тут звичне явище, і з цих нещасних безборонних злидарів можна вільно познущатися. Повз ту лавку, поки я сидів на ній, пройшло, мабуть, тисяч п'ятдесят народу, але в жодного з нагоди такого урочистого свята, як коронація, не заговорила душа, ніхто не підійшов і не сказав тій жінці: "На ось шість пенсів на нічліг". Зате жінки, особливо молоді, кидали ущипливі зауваження про те, як ця бідолашна куняє, і незмінно викликали цим сміх у своїх кавалерів.

Мене вже починав дратувати цей потік гулящих лобуряк, і я зловтішно пригадав собі, що за даними статистики кожен четвертий дорослий мешканець Лондона приречений кінчати життя у благодійному закладі — в робітному домі, шпиталі чи богадільні.

Я завів розмову із своїм сусідою. Йому п'ятдесят чотири роки і, доки мався на силі, він був докером. Тепер йому лише вряди-годи щастить дістати роботу, хіба як е велика потреба в робочій силі, бо в часи застою воліють молодих та дужчих. А тепер ось уже тиждень він тиняється від лавки до лавки по набережжю; але на той тиждень шанси кращі, і йому, може, перепаде робота на кілька днів, отже, й постіль у якій нічліжці. Все життя він провів у Лондоні, ото тільки що з 1878-го п'ять років прослужив за кордоном, в Індії.

Авжеж, він охоче щось би з'їв; та й дівчина теж. Таким, як вони, тепера особливо сутужно, хоч, правда, поки поліцаї мають клопотів по вуха, то бідацтво може собі трохи більше поспати. Я розбудив ту дівчину, чи радше, жінку, бо їй було "двадцять а вісім, сер", і ми рушили до кав'ярні.

— Скільки-то праці почіпляти ці вогні, — сказав чоловік, дивлячись на розкішно ілюміновану будівлю. Робота — в цьому полягав увесь сенс його існування. Все своє життя він працював, і зовнішній світ, як і себе самого, він міг оцінювати тільки з погляду виконаної праці.

— Коронація — то воно трохи й добре, — вів він далі. — Дають людям роботу.

— Але ж у вас у животі однак порожньо, — зауважив я.

— То так, — погодився він. — Я пробував, та не поталанило. Вік мені на заваді. А ти на якій роботі? Морячок, еге? Я 'дразу по одежі взнав.

— А я знаю, хто ви, — втрутилася дівчина, — ейталієць.

— Та ні ж бо, — гаряче заперечив чоловік, — Він янкі, от він хто. Я знаю.

— Господи боже, ви тільки гляньте! — вигукнула вона, коли ми вибилися на Стренд, що задихався від горлатого й підпилого святкового натовпу. Чоловіки ревли, а дівчата виводили пронизливими похриплими голосами:

Гей, в день коронації будуть говації,

Буде в нас свято, будем гуляти, будем "гурра" ми шалено кричати,

Нам на веселощі буде дано херес і віскі, і добре вино,

В день коронації — добре вино!

— Ну й замурзалась я за таким життям, — сказала жінка, вже сидячи в кав'ярні й витираючи з кутиків очей бруд і дрімоту. — А надивилась я сьогодні всього, так цікаво, тільки якось журно одній. А герцогині і всі леді в таких ладних білих платтях. Та й гарні, такі ж гарні!

— Я ірландка, — відповіла вона на моє питання. — Звуся Айторн.

— Як? — перепитав я.

— Айторн, сер; Айторн.

— А як по буквах?

— Га-а-йо-те-о-ер-ен, Айторн.

— О, — сказав я, — то ви ірландка-кокні.

— Еге ж, сер, в Лондоні й народжена.

Вона мирно жила вдома, поки батько не загинув від нещасливого випадку, лишивши її напризволяще. Один брат її у війську, другий утримує за двадцять шилінгів на тиждень (та й то не завше) жінку й восьмеро дітей і нічим не може їй допомогти. З Лондона вона виїздила раз у житті, за дванадцять миль десь до Ессексу; збирала там три тижні фрукти.

— І вернулась відти смаглява, наче ягідка. Не повірите, але бігме, що правда.

Востаннє вона працювала в одній кав'ярні, від сьомої ранку до одинадцятої ночі, за що діставала п'ять шилінгів на тиждень при хазяйських харчах. Потім занедужала, а відколи вийшла з лікарні, не може знайти ніякої роботи. Вона ще чується досить слаба, а тут іще дві ночі просто неба…

Обоє вони, цей чоловік і ця жінка, поглинали неймовірну кількість їжі, і лише по другій та третій порції почали потроху вгамовуватися.

А раз жінка простягла руку через стіл, помацала тканину мого піджака та сорочки й зауважила, що янкі носять добрий одяг. Себто про мої лахи! Я аж зашарівся; але придивившись уважніше до їхньої одежі, відчув, що я й справді досить гарно і пристойно вбраний.

— Чим же все це для вас кінчиться? — спитав я їх. — Адже щодень до похилого віку все ближче.

— Робітний дім, — відповів він.

— Хай мені абищо, як моя нога туди ступить! — спалахнула натомість вона. — Надіятись мені нема на що, я це знаю, та помирать буду на вулиці. Ніяких мені робітних домів, дякую красно. — Запала тиша, і вона ще раз презирливо пирхнула — Нізащо!

— Ну ось ви всю ніч протиняєтесь вулицями, — розпитував я. — А як же вранці ви добуваєте собі попоїсти?

— Як нема в кишені пенні завалящого, то силкуєшся десь на нього розжитись, — пояснив чоловік. — Тоді йдеш до кав'ярні і замовляєш кухоль чаю.

— Так чаєм хіба ж наїсися? — заперечив я. Обоє вони хитро всміхнулися.

— Ти собі сьорбаєш чай поволеньки, — вів далі чоловік, — щоб розтягти чим подовше. А сам зириш пильно на всі боки, чи хто не зоставив де недоїдка.

— Просто диво, скільки, бува, недоїдків лишають, — докинула жінка.

До мене почало доходити.

— Вся штука в тому, — тим часом розважливо пояснював чоловік, — щоб розжитись на один пенні.

Коли ми вже виходили, міс Гайторн підібрала на сусідніх столах кілька шкоринок і порозпихала собі десь межи лахи.

— Не пропадати ж добру, — сказала вона; на ті слова докер кивнув головою, ховаючи й собі кілька шкоринок.

О третій ранку я проходив набережною. Для безпритульних цієї ночі був празник, бо поліцію носило деінде; і на кожній лавці повно поснулих, при тім жінок не менше, ніж чоловіків, і ті, й ті переважно старші віком. Часом траплялися й хлопці. На одній лавці я побачив цілу родину: чоловік сидів, випроставшись, на руках у нього спала дитина, жінка його схилилася головою йому на плече, а на колінах у неї голова сонного підлітка. Очі в чоловіка широко розплющені. Він понуро

вдивлявся у воду і щось думав, — а то недобре для безпритульного з сім'єю на руках. Мало втішного в тих думах; знаю я, та й весь Лондон це знає, що випадки, коли безробітні вбивають своїх жінок і малят, не такі вже рідкісні.

Неможливо пройти вдосвіта набережною Темзи від парламенту повз обеліск Клеопатри до мосту Ватерлоо, не пригадавши страждань із сивої давнини, описаних двадцять сім століть тому в книзі Йова:

"Пересовують межі безбожні, стадо грабують вони та пасуть.

Займають осла в сиротини, беруть у заставу вола від удовиці.

Вони бідних з дороги спихають, разом мусять ховатися збіджені цього краю.

Тож вони, бідарі, немов дикі осли на пустині, виходять на працю свою, здобичі шукаючи, — степ їм хліба дає для дітей.

На полі вночі вони жнуть і забирають собі виноград у безбожного.

Наго ночують вони, без одежі, і не мають вкриття собі в холоді.

Мокнуть від зливи гірської, а заслони не маючи, скелю вони обіймають. Сироту відривають від перс і в заставу беруть від убогого.

Ходять наго вони, без вбрання, і голодними носять снопи".

("Книга Йова", 24, 2–10)

Двадцять сім століть проминуло відтоді! А все це наче писано про самісіньке осереддя тієї християнської цивілізації, що за короля її — Едвард VII.

Розділ XIII

ДЕН КАЛЕН, ДОКЕР

Вчора я побував в одній кімнаті "муніципального будинку" неподалік від Ліменстріт. Якби на мене чигало безпросвітне майбутнє, і я мусив би до самої смерті жити в такій кімнаті, — я б не гаючись пішов до Темзи, шубовсть у воду, та й по всьому.

Власне, називати це кімнатою — значить ображати людську мову. Тоді вже й халупу можна назвати палацом! Бо то був просто барліг, лігво якесь. Площа яких сім футів на вісім, а стеля так низько, що виходило менше за той обсяг повітря, який має британський солдат у казармі. Мало не половину приміщення забирав хисткий тапчан, засланий якимось драпям. Перехняблений стіл, стілець, декілька ящиків — і вже ніде повернутись. Все це добро гамузом варте не більш, як п'ять доларів. Підлога гола, а стіни й стеля геть-чисто заплямовані кривавими мазками. Кожна пляма знаменувала насильну смерть однієї блощиці, що ними аж кишіло все житло, а це така пошесть, з якою годі впоратися самотужки.

Мешканець цього закамарка, докер на ймення Ден Кален, помирав у лікарні. Однак на злиденних пожитках залишилося досить слідів його особистості, щоб скласти собі певне уявлення, що це була за людина. На стіні висіли портрети Гарібальді, Енгельса, Джона Бернса[40] та інших робітничих лідерів, а на столі лежав роман Волтера Безанта[41]. Мені казали, що господар читав Шекспіра, книжки з історії, соціології, економіки. І це все, дарма що був самоук.

На столі серед різного мотлоху виднів клапоть паперу, на якому було надряпано: "М-ре Калек, поверніть, будь ласка, мій великий білий глечик і штопор, що я вам позичала". Певно, коли він заслаб, йому ці речі позичила сусідка і тепер вимагала повернути, побоюючись, що він помре. Великий білий глечик та штопор надто велика цінність для

істоти з Прірви, щоб дати іншій істоті померти без нагадування про них. Душа Дена Калена мусила до останку мордуватися тією вбогістю, з якої він марно поривався вихопитись.

Історія Дена Калена коротка, та в ній багато дечого можна вичитати поміж рядків. Родом він з низів, а в його рідному місті, як і в усій країні, кастові бар'єри долати нелегко. Все своє життя він тяжко працював руками, але зазирав до книжок, загорівся вогнем духу й міг "написати листа, мов той адвокат", тим-то вибрали його товариші, щоб він за них тяжко попрацював головою. Він очолив організацію вантажників фруктів, був представником докерів у лондонській раді профспілок і писав гострі статті до робітничих газет.

Він не гнувся ні перед ким, навіть перед своїми хазяями, що від них залежав його хліб щоденний, сміливо різав правду в очі і був завзятим борцем за неї. Під час "Великого страйку докерів" він завинив провідною участю в ньому, і це призвело Дена Калена до загибелі. Відтоді його "взяли на прикмету" і протягом десяти років день у день "відплачували".

Докер працює поденно. Роботи буває то багато, то мало — залежно від кількості товарів, що їх треба вантажити. Ден Кален стався жертвою дискримінації. Хоч остаточно його й не вигонили (це викликало б ремство, але безумовно було б людяніш), проте роботу давали не частіше, як два-три дні на тиждень. Це те, що називається "вимуштрувати" робітника, тобто виморити голодом. Ні більше, ні менше. Десять років такої "муштри" розбили йому серце, а людина з розбитим серцем жити не може.

Він зліг у цім своїм страшнім барлозі, і від його безпорадності тут стало ще страшніш. Самотній старий без роду й племені, зневірений і злий на весь світ, воював він з блощицями й дивився на Гарібальді, Енгельса та Джона Бернса, а ті собі видивлялися на нього з покривавлених стін. Ніхто з тих залюднених муніципальних казарм не провідував його (він не заприятелював там ні з ким), і Дена Калена полишили догнивати.

Та з далекої околиці Іст-Енду прийшов швець із своїм сином, єдині його друзі. Вони прибрали в кімнаті, принесли з дому чисту білизну, витягли з-під нього простирадла, сірі аж чорні від бруду. І ще вони привели до нього няньку з Королівської богадільні в Олдгейті.

Вона вмила йому лице, витрусила постіль і вступила з ним у балачку. З ним було цікаво розмовляти — доки він не довідався, як її звуть. О так, її прізвище Бленк, — невинно відповіла вона, — а сер Джордж Бленк — це її брат. — А-а, сер Джордж Бленк?! — загримів із смертного одра старий Ден Кален. Сер Джордж Бленк, повірений адміністрації Кардіфських доків, котрий більш, ніж хто інший, спричинився до розвалу профспілки докерів у Кардіфі, за що й сподобився рицарського звання! А вона — його сестра? Тут Кален звівся на своєму хисткому тапчані і прокляв її до десятого коліна; і вона втекла назавжди, вельми вражена невдячністю голоти.

Ноги в Дена Калена набрякли від водянки. Він цілими днями сидів на краю постелі, ноги на голій долівці — це він так зганяв воду, — на колінах благенький коц, а на плечах стареньке пальтечко. Якийсь місіонер приніс йому пару паперових капців за чотири пенси (я їх бачив) і заходився читати своїх півсотні молитов за спасіння душі Дена Калена. Та Ден Кален був з тих людей, які не люблять, щоб у них копирсались у душі, хоч би й за чотири-пенсові капці. Він попрохав місіонера зробити таку ласку, прочинити вікно, щоб можна було туди пошпурити капцями. І місіонер також забрався назавжди, так само вражений невдячністю голоти.

Швець, теж геройський стариган, дарма що не оспіваний і славою не овіяний, пішов потайки до контори великої фірми по торгівлі фруктами, на яку Ден Кален працював поденником тридцять років. У них була така система, що майже всю роботу виконували поденники. Швець розповів їм про безвихідну скруту, в якій опинився старий докер, слабий, умирущий, без підтримки й без грошей, нагадав, що Ден Кален працював на них тридцять років, і попросив чимось допомогти старому.

— Бачте, — сказав управитель. Він пригадав Дена Калена, навіть не заглядаючи до облікових книжок, — у нас правило не допомагати поденникам, і ми для нього нічого не можемо зробити.

І вони нічого й не зробили, навіть не написали листа з проханням прийняти Дена Калена до лікарні. А в Лондоні не так дуже й легко потрапити до лікарні. У Гемстеді, якби він і пройшов лікарську комісію, минуло б добрих чотири місяці, перше, ніж його поклали б, — така там довга черга. Швець, нарешті, влаштував його до Уайтчепелського шпиталю і часто відвідував старого. Тут він скоро зрозумів, що Ден Кален перейнявся загальним переконанням, ніби його, як і кожного безнадійного, хочуть спровадити на той світ. Висновок, слід визнати, цілком слушний, якщо зважити, що Дена Калена цілих десять років ревно "муштрували"! У нього виявили хронічний нефрит і примушували випрівати, щоб зігнати жир з нирок, але старий твердив, що потіння тільки прискорює його смерть; адже нефрит — це якраз виснаження нирок, який уже там жир зганяти! Лікар просто бреше. Це розгнівало лікаря, і він дев'ять днів не підходив до хворого.

Потім його ліжко поставили так, що ноги були вище голови. Одразу ж усе тіло набрякло від водянки, і Ден Кален твердив, що це зроблено навмисне, аби перегнати воду з ніг у тулуб і доконати його швидше. Він зажадав, щоб його виписали, хоч йому казали, що він навіть сходами не зійде; проте, ледь живий, він сяк-так дошкандибав до шевцевої майстерні. Тепер, коли я пишу ці рядки, він помирає в шпиталі Товариства тверезості, куди вірний друг-швець помістив його ціною неймовірних зусиль.

Бідолаха Ден Кален! Джуд Непомітний[42], що тягся до знання, вдень тяжко працював тілом, а вночі схилявся над книжкою; мрійник і мужній борець за Ідею; безстрашний речник людської свободи, якому під кінець, однак, забракло духу, щоб стати над оточенням, що душило його. І ось він, цинік і песиміст, конає в палаті для злидарів. "Смерть того, хто міг би стати мудрецем, а не став, — ось що я називаю трагедією".

Розділ XIV

НА ЗБИРАННІ ХМЕЛЮ

Трудівник настільки відірвався від землі, що коли доходить до врожаю, в усьому цивілізованому світі село залежить від міста. Тоді, як стигле багатство полів осипається намарно, земля кличе назад зігнаний колись із неї вуличний люд. Та в Англії він повертається не як блудний син, а все як вигнанець, волоцюга і парія. Сільські браття зустрічають його підозрою та зневагою, і спить він по в'язницях і нічліжках чи попідтинню, а живе так, що не доведи господи.

Підраховано, що сам тільки Кент потребує вісімдесят тисяч міського люду збирати хміль. І вони слухняно приходять на поклик — поклик і свого черева, і тих решток жадоби до пригод, що збереглися ще в них у душах. Вивергають їх трущоби, борделі й гетто, гнійного вмісту яких ніколи не убуває. Немов упирі, набігають вони на села, одначе селу вони не потрібні. Вони тут зайві. Куці й почварні, волочаться вони шляхами та путівцями, схожі на плюгавих виплодків з якогось підземелля. Сама вже їхня присутність, самий факт існування — наруга над ясним сонцем, над свіжістю буйного зела. Струнке дерева стоять німим докором цим жалюгідним нечестивцям, а зіпсутість цих заблуд тільки опоганює лагідну непорочність природи.

Чи нема в цім пересади? То все як залежить. Для того, хто вважає за головне в житті акції та купони, тут явна пересада. А ось для того, хто вважає за головне в житті людину, пересади тут нема. Існування легіонів ниць і безсловесних злидарів неможливо виправдати тим, що броварник-мільйонер живе в палаці у Вест-Енді, пересичується хтивими втіхами у визолочених театрах Лондона, накладає з лордиськами та принциськами і дістає від короля титул "сера". Теж мені, висвятився в лицарі! В давні часи біляві бестії здобували лицарське звання, врізаючись у вир битви і розчахуючи ворогів від голови до пупа. І, зрештою, то навіть ліпше вбити дужого чоловіка замашним ударом дзвінкого меча, аніж його самого, дітей та онуків його поволі обертати

на худобу, обсновуючи лукавим павутинням економічних та політичних махінацій.

Але вернімось до хмелю. Тут відрив трудівника від землі позначився не менш, ніж у будь-якій іншій галузі сільського господарства Англії. Хоча броварництво неухильно зростає, хмілярство, однак, занепадає. 1835 року під хмелем було 71 327 акрів. Тепер лише 48 024 акри — на 3 103 акри менше торішнього.

Отже, землі під хмелем цього року обмаль, а тут ще й непогоже літо та сильні бурі спричинили недорід. Це лихо як для власників хмелю, так і для його збирачів. Власники хоч не хоч мусять обмежити себе в розкошах, а збирачі—в їдлі, що його вони й у найкращі часи не мають удосталь. Останні тижні лондонські газети рясніли безрадісними заголовками, як ось цей:

ЗАРОБІТЧАН ПОВНО, А ХМЕЛЮ МАЛО І ВІН ЩЕ НЕ ДОСТИГ.

Або ось такі вістки:

"Із хмілярських місцевостей надходять сумні новини. Останні два дні несподівано стало на годині, і сотні збирачів ринули до Кента, де мусять чекати, поки вистигне хміль. В Дуврі бродяг у робітному домі втричі більше, ніж цієї ж пори торік; в інших містах так само запізнення сезону спричинило великий приріст заробітчан".

До того ще, коли збір, нарешті, почався, хміль разом із збирачами мало не змило страшенною бурею з вітром, зливою та градом. Хміль пообдирало з паль і повтовкмачувало в багно, а збирачі, шукаючи схову від дошкульного граду, трохи не потопилися в своїх куренях та наметах на пониззях. Вигляд у них після бурі був жалюгідний, і вони відчували свою неприкаяність гостріше, ніж коли: бо який не злиденний видався врожай, та його загибель і зовсім позбавляла їх надії заробити скількись

там пенсів, і тисячам заробітчан довелося "бити копита" назад до Лондона.

— Ми не вуличні підмітайла, — казали вони, одвертаючись від землі, засланої по кісточки килимом із хмелю.

Ті, що полишилися, оббирали напівголі палі, дістаючи по шилінгу за сім бушелів[43], і глухо ремствували, бо так платиться в добрий сезон, коли хміль у чудовому стані, і ця ж платня лишається в силі за лихого сезону, коли власники не спроможні платити більше.

Я проходив через Тестон і Східний та Західний Фарлей невдовзі після бурі, чув ремствування збирачів і бачив, як хміль гнив на землі. У парниках Баргем-Корту тридцять тисяч шибок порозбивало градом, а брусквини, груші, яблука, ревінь, капусту, буряки — все геть-чисто потовкло і покремсало.

Це, звісно, надзвичайно прикро було для власників; але й у найгіршому разі жоден з них не обмежив себе в їжі чи питві. І однак газети саме їм присвячували цілі шпальти, висловлюючи співчуття і до нудоти докладно списуючи їхні втрати: "Містер Герберт Л *** оцінює свої збитки на 8 000 фунтів стерлінгів"; "Містер Ф ***, звісний бровар, що орендує всю землю в нашій окрузі, втратив 10 000 фунтів стерлінгів"; "Містер Л ***, бровар з Вотерінгбері, брат містера Герберта Л ***, також зазнав великих збитків". Що ж до збирачів хмелю, то їх взагалі не бралося до уваги. Проте я наважуся твердити, що кілька майже ситих обідів, що їх втратили напівголодний Вільям Баглс, і напівголодна місіс Баглс та напівголодні Баглсенята, — більша трагедія, ніж ті 10 000 фунтів стерлінгів, що їх втратив містер Ф ***. До того ж трагедію напівголодного Вільяма Баглса можна помножити на кілька тисяч, тоді як трагедія містера Ф *** заледве множиться на п'ять.

Щоб побачити, як живеться містерові Баглсу та його товаришам по нещастю, я натягнув свою моряцьку робу і вирушив на заробітки. Зі

мною був молодий іст-ендський швець Берт, що спокусився пристати до мене заради пригоди. На мою раду, він убрався в свої "найдрантивіші лахи", і коли ми манжали Лондонським шляхом за Мейдстоуном, все дуже гризся тим, що одяглися занадто вже обшарпано, як для нашої мети.

Та й не безпідставно. Коли ми завернули до однієї корчми, господар зустрів нас настороженим поглядом і зробився привітнішим, тільки як ми побряжчали перед ним грошенятами. Надбережні мешканці підозріливо косилися на нас, а "пікнікери" з Лондона, пролітаючи в каретах, глумливо вітали різними образливими вигуками. Однак не пройшли ми ще навіть Мейдстоунської округи, як мій приятель пересвідчився, що одягнуті ми незгірше, ба навіть ліпше за пересічного заробітчанина. Часом траплялося там таке руб'я, що просто диво.

— На морі відплив! — гукнула якась циганкувата жіночка до своїх товаришок, коли ми проходили повз довгий ряд кошів, куди робітниці скидали обчухраний хміль.

— Розшолопав? — шепнув мені Берт. — Це вона в твій город.

Я розшолопав. І, слід визнати, метафора була влучна. В часі відпливу судна не можуть плисти, і моряк у часі відпливу так само. Моя моряцька роба на хмелищі ясно свідчила, що я моряк без корабля, моряк на обмілині, як ото судно, коли вода спала.

— Чи не візьмете нас на роботу, хазяїне? — спитав Берт в одного літнього управителя, дуже заклопотаного чоловіка з лагідним обличчям.

Той рішуче відказав "ні"; але Берт вчепився до нього і ходив слідом мало не по всьому полю, а за ним і я. Чи то наша настирливість видалась управителеві ознакою запопадливості до роботи, чи то на нього вплинув наш нужденний вигляд і жалісні оповіді, — хтозна; але, нарешті, серце його пом'якшало, і він знайшов нам один вільний кіш, що від нього

дезертирувало двоє збирачів (наскільки я зрозумів, не спромігшися заробити на харчі).

— Та глядіть мені, шануйтеся, — застеріг управитель, полишаючи нас працювати серед жіноцтва.

Була субота, пообідня пора, і ми знали, що скоро й по роботі, отож завзялися вельми ревно, бо хотіли перевірити, чи зможемо бодай на хліб заробити. Робота була проста, власне, чисто жіноча. Ми сиділи над краєм коша між палями з хмелем, а третій робітник оббирав палі й приносив нам великі пахучі галузки. За годину ми набули вправності досвідчених фахівців. Як тільки пальці призвичаїлись автоматично відрізняти суцвіття від листя і обчухрувати їх по півдесятка за раз, далі вже нічого було вчитись.

Працювали ми моторно, не відстаючи від жінок, але їхні коші наповнювалися швидше, бо круг них роїлися дітиська і чухрали обома руками, майже не згірше за нас.

— Не обривайте попри саме стебло, цього не дозволяють, — підказала нам одна жінка, і ми з вдячністю сприйняли її поради.

Поступово ми пересвідчились, що на прожиток тут заробити неможливо, — тобто, чоловікові неможливо. Жінки оббирають стільки ж, як і чоловіки, а діти справуються чи не так само, як і жінки; тому чоловікові годі змагатися з жінкою та півдесятком її дітей. Бо ж та жінка з дітьми працюють укупі, і їхня загальна продуктивність визначає плату для одного робітника.

— Знаєш, брате, я голодний, як вовк, — сказав я до Берта. Ми того дня ще не обідали.

— Хай йому трясця, я ладен хміль їсти! — озвався той.

Потім ми обоє заходилися нарікати на своє недбальство, що не виростили собі купи нащадків, аби підсобили нам у скрутну годину.

І так ото ми збавляли час, ведучи повчальну для наших сусідів балачку. Ми повністю завоювали симпатії сільського хлопчини, що в його обов'язки входило підбирати окремі обірвані при оббиранні грона, і він час від часу підкидав нам до коша суцвіття-друге.

В нього ми довідались, на який аванс тут можна сподіватись: так отже, платять шилінг на сім бушелів, але одержати авансом шилінг ми зможемо тільки за дванадцять бушелів. Інакше кажучи, платня за п'ять з кожних дванадцяти бушелів затримується — в такий спосіб власник закріплює збирача за роботою, чи то при доброму врожаї, чи при кепському, і особливо при кепському.

А, зрештою, приємно було сидіти проти ясного сонця. Золотавий пилок осипається під твоїми руками, гострі духмяні пахощі хмелю лоскочуть ніздрі, і десь тільки на дні пам'яті мріють гамірливі міста, звідки поприходив цей люд. Бідолашне вуличне плем'я! Нещасні злидарі! Навіть і в них прокидається спрага на землю, невиразна туга за селом, з якого їх вирвано, туга за вільним життям просто неба на вітрі, під дощем і сонцем, за життям, не опоганеним міським сопухом. Як море кличе моряка, так їх кличе земля; десь у глибині їхніх недолугих, напівзогнилих тіл ворушаться тьмяні спогади про сільське життя далеких пращурів, які ще не знали міст. І радіють вони, не знати чого, пахощам землі, краєвидам і згукам, яких кров їхня не забула, хоча з пам'яті все це давно вивітрилося.

— Нема хмелю, брате, — розчаровано сказав Берт.

Була п'ята година, і ті, що обривали хміль, скінчили роботу, щоб дати змогу поприводити все до ладу, бо в неділю ж не працюють. Цілу годину товклися ми без діла, чекаючи на замірювачів, аж у ноги зашпори позаходили від морозу, що почав братися, тільки сіло сонце.

Поряд нас двоє жінок і півдесятка дітей набрали дев'ять бушелів. П'ять бушелів, заміряних у нашому коші, доводили, що ми справувалися також не зле, коли врахувати, що ті півдесятка дітей були віком від дев'яти до чотирнадцяти років.

Отже, п'ять бушелів! За три з половиною години ми вдвох заробили вісім з половиною пенсів, або сімнадцять центів. По чотири пенси й фартінгу на брата, трохи більше, ніж пенні за годину! Але з усієї суми ми змогли одержати тільки п'ять пенсів (щоправда, обліковець, не мавши дрібніших монет, дав нам шестипенсовик). Всі благання були марні. Байки про наші недогоди не зворушили його. Він голосно заявив, що ми дістали на пенні більше, ніж належиться, і пішов далі.

Припустімо на хвилину, що ми й справді були бідолашними нетягами. Тоді ось в якому опинялись ми становищі: надходила ніч, ми ще не вечеряли, навіть не обідали, і мали тільки шестипенсовик на двох. Я чувся досить голодним, щоб з'їсти на три шестипенсовики, так само й Берт. Справа ясна. Вдовольнивши свої шлунки на 16 2/3 відсотків, ми витратили б тих шість пенсів, і нас би ще гризла несить на 83 1/3 відсотки. Знов-таки, без пенні за душею ми мали б спати десь під тином, що не так уже й страшно, тільки от холод відібрав би в нас надто велику частину того, що ми з'їли. А завтра неділя, неробочий день, хоч наші пришелепуваті шлунки не перестали б з тої радості працювати. Отже, перед нами проблема: як поїсти тричі в неділю і двічі в понеділок (бо ми не одержимо авансу аж до понеділка ввечері). Ми знали, що тимчасові відділення робітних домів переповнені, а так само й те, що, пішовши жебрати до фермерів чи містян, ми дуже ймовірно потрапили б на два тижні до хурдиги. Що ж було діяти? Ми розпачливо подивились один на одного…

… Але нічого того не було. Ми щиро подякували богові, що ми не такі, як інші, особливо оті збирачі хмелю, і попростували шляхом на Мейдстоун, побрязкуючи в кишенях півкронами та флоринами, взятими ще з Лондона.

Розділ XV

МОРЯЦЬКА МАТИ

Хто б сподівався в серці Кенту здибати Моряцьку Матір? Але саме тут я й здибав її, на глухій вуличці в убогому кварталі Мейдстоуна. На вікні в неї не було об'яви про винайм, і мені довелося вмовляти її, поки вона нарешті зважилась пустити мене на ніч до своєї світлиці. Того ж дня ввечері я зійшов у напівпідвал, де кухня, і завів мову з господинею та її старим, Томасом Магріджем на ймення.

І в тій розмові всі тонкощі й викрути страхітливої озії, що зветься цивілізацією, розтанули, мов дим. Здавалось, я добувся крізь шкіру й плоть до самісінької душі цього дивовижного англійського племені, і подружжя Магріджів явило мені саму його сутність. Я знайшов там мандрівницький дух, що вабив синів Альбіону на край світу; знайшов неймовірну нерозсудливість, що заводила англійців у дріб'язкові чвари та безглузді війни, і ту сліпу настирливість і впертість, що привела їхню імперію до величі; і ще знайшов я там ту неосяжну, незрозумілу терплячість, що допомагала населенню метрополії витримувати без нарікань весь тягар довгих років виснажливої праці і слухняно посилати своїх найкращих синів на війну та колонізаційну службу в найглухіші закутки світу.

Томасу Магріджеві сімдесят один рік. Невисокий на зріст, він через це не потрапив до війська. Лишався вдома й працював. Найперші спогади в нього пов'язані з роботою. Окрім роботи, не знав він нічого, працював усе життя і в сімдесят один рік ще працює. Щоранку встає з півнями — і в поле, на поденщину, бо він зроду поденник. Місіс Магрідж сімдесят три роки. Від семи літ вона працювала в полі, виконуючи спершу хлоп'ячу, а тоді й чоловічу роботу. Вона й досі працює, ходить коло хати, пере, варить, пече, а оце ще й мені їжу готує і примушує мене червоніти, застилаючи мою постелю. За понад шість десятків років праці вони обоє не придбали нічого, і надалі, крім роботи, нічого теж не

сподіваються. Та вони вдоволені. Ні на що краще вони не надіялись і нічого більш і не хотіли.

Живуть просто. Потреб у них обмаль — надвечір кухоль пива, що вони посьорбують у своїй напівпідвальній кухні, тижневик, над яким вони сліпають сім вечорів, водячи пальцями по рядках, і поважна, порожня розмова, схожа на теляче ремиґання. З дереврит у на стіні дивиться на них струнке дівчатко з янгольським личком, а під ним підпис: "Наша майбутня Королева". А поруч із пістряво-ляпуватої літографії дивиться огрядна літня пані, і підпис: "Наша Королева в день діамантового ювілею".

— Вмозолений хліб — найсолодший, — сентенційно промовила місіс Магрідж, коли я натякнув, що пора б уже їм подумати про спочинок.

На моє запитання, чи допомагають їм діти, Тома". Магрідж відповів:

— Ні, та нам і не треба. Ми з матір'ю будемо працювати, доки нас стане. — Ці його слова місіс Магрідж підтримала енергійним кивком голови.

Вона мала аж п'ятнадцятеро дітей, і всі порозліталися по світу або повмирали. А ось найменша — та живе в Мейдстоуні, їй двадцять сім. Діти вже коли позаводять свої власні сім'ї, то мають доста клопоту з ними, як раніш так само було і в їхніх батьків.

Де тепер діти? Гай-гай, де їх тільки нема! Ліззі в Австралії; Мері в Буенос-Айресі; Пол у Нью-Йорку; Джо помер в Індії — і так заради гостя на кухні вони перебирали їх, живих і мертвих, солдата, і матроса, і колоністову жінку.

Вони показали фотокартку. З неї на мене дивився справний парубійко в солдатській уніформі.

— А це котрий син? — спитав я.

Старі разом засміялися. Син! Та ні, онук, солдат, тільки-но із служби в Індії, королівський сурмач. В одному полку з ним його брат. Так воно й ішло — сини та дочки, онуки та онучки, блукачі по світу та будівники імперії, всі, як один, а старі, що залишилися вдома, — вони працювали й теж розбудовували імперію.

Біля Брами Північної жінка живе,

Все багатство її — це сини,

Тільки виростить сина — і геть він пливе

У далекі моря чужини.

І одних поглинає морська глибина,

Інші гинуть поблиз берегів.

А до матері звістка доходить страшна,

І нещасна нових шле синів.

Та нашій Моряцькій Матері вже минулося родити дітей. Ті, кого вона народила, розвіялись по світу і заполонили планету. Невістки, може, продовжать ще рід, а вона вже своє відбула. Колишні англійці поробились тепер австралійцями, африканцями, американцями. Англія так довго виряджала на чужину "синів своїх найліпших" і так по-хижацькому нівечила тих, котрі лишалися в краю, що тепер вона тільки й має — нудитись довгими вечорами та дивитись на портрет її королівської величності на стіні.

Правдиві матроси британського торгового флоту вже перевелися. Там тепер не навербуєш таких морських вовків, що билися з Нельсоном під Трафальгаром і на Нілі. Залога торгових суден тепер більше з чужинців, і лишень офіцери — все ще англійці. В Південній Африці колоніст навчає корінного британця стріляти, а британські офіцери раз у раз дають маху; в метрополії вуличний люд істерично шаліє на різних святкових урочистостях, а військове міністерство тим часом знижує норми зросту для рекрутів.

Інакше воно й бути не може. Навіть найневибагливіший британець не годен без кінця недоїдати, сподіваючись при тім на довгий вік. Пересічну місіс Магрідж загнано до міста, і там вона спроможна народити хіба що якого анемічного недолугого нащадка, рокованого жити в недоситі. Сила англомовної раси сьогодні не на тісному цьому острівці, а в Новому Світі, за океаном, де живуть сини й дочки місіс Томас Магрідж. Моряцька Мати з-під Північної Брами вже відробила своє, хоч вона цього й не усвідомлює. Час дати спокій своїм натрудженим крижам; і якщо на неї не чекають богадільня та робітний дім, то це завдяки її синам та дочкам, що на них вона зможе спертися в чорний день старечої немочі.

Розділ XVI

ВЛАСНІСТЬ ПРОТИ ОСОБИ

В суспільстві, одверто утилітарному та опертому на власності, власність неминуче поставиться вище людської душі, а злочини проти власності вважатимуться далеко тяжчими, ніж злочини проти особи. Потовкти свою дружину на драглі та поламати їй кілька ребер — це дрібне порушення порівняно із спанням просто неба, коли не маєш чим заплатити за нічліг. Хлопчина, що вкраде кілька груш у багатої залізничної корпорації, — більша загроза для суспільства, ніж хуліган-підліток, що ні сіло ні впало нападає на сімдесятлітнього діда. А якщо молода дівчина, наймаючи помешкання, вдає, ніби вона має роботу, то вона вчинить такий страшний переступ, що не покарати її — значить

поставити під загрозу всю систему приватної власності. Якби вона швендяла після півночі по нечестивому Пікаділлі або Стренду, поліція дала б їй спокій, і вона мала б чим заплатити за помешкання.

Для ілюстрації наведу низку витягів із судових звітів за один тільки тиждень:

"Відніс, поліційний суд. Суддями — олдермени Госідж та Ніл. Томаса Лінча обвинувачено в тому, що бешкетував напідпитку і вчинив напад на констебля. Обвинувачений викрав затриману полісменом жінку, копнув його ногою і жбурляв у нього каміння. Оштрафовано на 3 шилінги 6 пенсів за першу провину і на 10 шилінгів та судові витрати за напад.

Глазго, поліційний суд Квінс-парку. Слухав справу міський суддя Норман Томпсон. Джон Кейн визнав себе винним у тому, що побив свою дружину. Раніше був засуджений п'ять разів. Штраф 2 фунти 2 шилінги.

Тонтон, мирова колегія графства. Джон Пейнтер, кремезний здоровань, назвав себе робітником. Його обвинувачено в тому, що побив свою жінку. В останньої два великі синці під очима і дуже спухле обличчя. Оштрафовано на 1 фунт 8 шилінгів, включаючи судові витрати, і зобов'язано дотримувати спокою.

Відніс, поліційний суд. Річарда Бествіка та Джорджа Ганта обвинувачено в тому, що, полюючи, вони зайшли в приватні володіння. Гантові — штраф 1 фунт і судові витрати, Бествікові — 2 фунти і витрати. З огляду на неоплатність замінено місяцем ув'язнення.

Шафтсбері, поліційний суд. Суддею — мер міста містер А. Т. Карпентер. Томаса Бейкера обвинувачено в спанні на вулиці. Чотирнадцять діб.

Глазго, центральний поліційний суд. Слухав міський суддя Данлоп. Едварда Моррісона, підлітка, обвинувачено в крадіжці п'ятнадцяти груш з підводи на залізничній станції. Сім діб.

Донкастер, поліційний суд. Судді — олдермен Кларк та інші. Джеймса Мак-Гауена, згідно з законом проти браконьєрства, обвинувачено в тому, що мав при собі браконьєрське знаряддя та кілька кролів. Штраф 2 фунти і судові витрати або один місяць ув'язнення.

Данфермлайн, шерифський суд. Судив — шериф Гілеспі. Джон Янг, шахтар, визнав себе винним у тому, що напав на Александра Сторара, бив його кулаками по голові й по тілу, повалив на землю і вдарив шахтною підпорою. Штраф 1 фунт.

Керколді, поліційний суд. Міський суддя Дішарт. Сімон Вокер визнав себе винним в тому, що напав на чоловіка, вдарив його і збив з ніг. Напад був нічим не викликаний, і суд кваліфікував обвинуваченого як вельми небезпечного для громади. Штраф 30 шилінгів.

Менсфілд, поліційний суд у складі мера міста, панів Ф. — Дж. Тернера, Дж. Вітекера, Ф. Тідсбері, Е. Голмса та д-ра Р. Несбіта. Джозефа Джексона оскаржено за напад на Чарлза Канна. Без жодного приводу обвинувачений сильно вдарив позивача в лице, збивши його з ніг, а потім копнув ногою в скроню. Потерпілий втратив свідомість і протягом двох тижнів був під лікарським наглядом. Штраф 21 шилінг.

Перт, шерифський суд. Суддею — шериф Сім. Девіда Мітчела обвинувачено в браконьєрстві. Має дві попередніх судимості, останню три роки тому. Шерифа просили врахувати похилий вік (62 роки) і те, що він не чинив опору лісникові при затриманні. Чотири місяці ув'язнення.

Денді, шерифський суд. Суддею шерифів заступник — шановний Р. С. Вокер. Джона Мерея, Дональда Крега та Джеймса Паркса обвинувачено в браконьєрстві. Крега і Паркса оштрафовано по одному

фунту кожного або чотирнадцять діб ув'язнення, Мерея — на п'ять фунтів, або місяць ув'язнення.

Редінг, поліційний суд у складі панів В. Б. Монка, Ф. Б. Парфіта, Г. М. Воліса та Г. Гілегена. Альфреда Мастерса, 16 років, оскаржено в тому, що спав надворі, на пустирі, і не мав ніяких певних засобів до існування. Сім діб.

Солсбері, міська колегія мирових суддів у складі мера міста, панів С. Госкінза, Г. Фулфорда, Е. Александера та В. Марлоу. Джеймса Мура оскаржено за крадіжку пари черевиків з двору крамниці. Двадцять одна доба.

Горнкасл, поліційний суд у складі преподобного В. П. Масінгберда, преподобного Дж. Грема та містера Н. Лукаса Келкрафта. Джорджа Брекенбері, молодого робітника, засуджено за цілковито безпідставний і брутальний, як його характеризували судді, напад на Джеймса Сарджента Фостера, котрому більш, ніж сімдесят років. Штраф — один фунт плюс п'ять шилінгів шість пенсів видатків.

Ворксоп, мировий суд у складі панів Ф. Дж. Фулджема, Р. Едісона та С. Сміта. Джона Прістлі обвинувачено в нападі на преподобного Леслі Грема. Оскаржений, бувши напідпитку, викотив дитячий візок перед підводу, в результаті чого візок перекинувся і з нього випало немовля. Тоді оскаржений напав на візника, а згодом і на позивача, що дорікав йому за неподобну поведінку. Внаслідок заподіяних оскарженим побоїв позивач мусив звертатись до лікаря. Штраф сорок шилінгів і видатки.

Ротергем, поліційний суд Вест-Райдінгу в складі панів С. Райта, Дж. П'ю та полковника Стодарта. Бенджаміна Сторі, Томаса Бремера та Семюела Вілкока оскаржено за браконьєрство. Кожному по місяцю.

Саутгемптон, поліційний суд графства в складі адмірала Дж. С. Раулі, містера Г. Г. Калм-Сеймура та інших. Генрі Торінг-тона обвинувачено в спанні на вулиці. Сім діб.

Екінгтон, поліційний суд у складі майора Л. Б. Баудена, панів Р. Ейра, Г. А. Фаулера та д-ра Корта. Джозефа Вотса обвинувачено в крадіжці дев'яти галузок папороті в чужому саду. Один місяць.

Ріплі, колегія мирових суддів у складі панів Дж. Б. Вілера, В. Д. Бембріджа та М. Гупера. Вінсента Еліна і Джорджа Гола обвинувачено згідно з законом проти браконьєрства, оскільки в них виявлено кілька кролів, а Джона Спаргема — обвинувачено в потуранні та сприянні першим. Гола і Спаргема оштрафовано на 1 фунт 17 шилінгів 4 пенси, а Еліна — на 2 фунти 17 шилінгів 4 пенси, включаючи видатки. З огляду на неоплатність перших двох ув'язнено на чотирнадцять діб, а останнього на місяць.

Лондон, Південно-західний поліційний суд. Суддею — містер Роз. Джона Пробіна обвинувачено в заподіянні тяжких тілесних пошкоджень констеблеві. Підсудний бив ногами свою жінку і також напав на іншу жінку, що протестувала проти його брутальної поведінки. Констебль намагався умовити оскарженого піти додому, але той раптово напав на полісмена, ударом в лице збив з ніг, бив його лежачого і поривався задушити. Далі підсудний ще навмисне копнув полісмена ногою в небезпечне місце, завдавши пошкодження, яке надовго позбавить його змоги виконувати службові обов'язки. Шість тижнів ув'язнення.

Лондон, Ламбетський поліційний суд. Суддя — містер Гопкінс "Бебі" Стюарт, 19 років, назвалася хористкою. Обвинувачено її в тому, що облудним чином користувалась помешканням і на суму в 5 шилінгів завдала збитків Еммі Брейжер — власниці мебльованих кімнат на Етвелрод. Оскаржена винайняла помешкання в домі позивачки, заявивши, що вона працює в театрі Краун. Після того, як оскаржена прожила в її домі два чи три дні, місіс Брейзер розпитала про неї і, виявивши, що слова дівчини неправдиві, передала її до рук поліції.

Оскаржена заявила судові, що вона працювала б, якби мала не таке кволе здоров'я. Шість тижнів важких примусових робіт".

Розділ XVII

НЕПРИДАТНІСТЬ

Я спинився на хвилину, дослухаючись до суперечки на Майлендському пустирі. Було вже поночі; сперечалися робітники, нібито з кваліфікованих. Обступивши свого товариша, чоловіка літ тридцяти, приємного лицем, вони досить-таки завзято напосілися на нього.

— А як же з цією-от дешевою імміграцією? — допитувався один. — Хіба євреї з Уайтчепелу не ріжуть нас без ножа?

— Їх нема чого винуватити, — відказав той. — Вони такі самі, як і ми, і теж хочуть жити. Нічого нарікати, як хто згоден працювати за меншу платню, ніж ти, і перебиває тобі роботу.

— А як же жінка з малечею? — не вгомонявся той самий.

— Отож-бо воно й є, — була відповідь. — А як же жінка з малечею в того, хто наймається за меншу платню і перебиває тобі роботу? Га? Як його сім'я? Вона йому ближче до тіла, ніж твоя, і він не може дати їй померти з голоду. От він і збиває ціну робочої сили й витискає тебе. Але що його, бідолаху, винуватити! Він тому не винен. Завше, коли двох на одне місце, платня падає. Винна в цьому конкуренція, а не той, хто збиває платню.

— Але ж платня не падає, де є профспілка, — заперечили промовцеві.

— Отож-бо й є. Спілка запобігає конкуренції між робітниками, але тим, хто поза спілкою, стає ще тяжче. Отут і з'являється ця дешева

робоча сила Уайтчепелу. Все це некваліфікований люд, профспілки в них нема, тим-то й гризуть один одному горлянки, а заодно й нам, коли ми не належимо до міцної спілки.

Не заходячи в дальшу суперечку, цей чоловік на майл-ендському пустирі показав своїм товаришам, що коли на одне місце два претенденти, платня мусить падати. Якби він колупнув глибше, то переконався б, що навіть профспілка, скажімо, з двадцяти тисяч членів не втримає платню від падіння, якщо двадцять тисяч безробітних пориваються витіснити профспілчан. Добре це ілюструє теперішня демобілізація і поворот додому солдатів з Південної Африки. Десятки тисяч їх потрапили в безнадійну скруту, поповнивши лави армії безробітних. По всій країні платня в цілому падає, а це породжує трудові конфлікти й страйки. З цього користають безробітні, що залюбки підхоплюють інструменти, покидані страйкарями.

Страшенний визиск, злиденні заробітки, легіони безробітних і величезна кількість бездомних та безпритульних — все це неминуче, коли охочих до роботи більше, ніж робочих місць. Ті чоловіки й жінки, що їх я здибав на вулицях, у шпичаках і на дармівщинї, опинились там не тому, що то "легке життя". Я досить докладно змалював тамішні недогоди, щоб показати, що таке життя аж ніяк не назвеш "легким".

В Англії, як показує тверезий розрахунок, краще працювати за двадцять шилінгів на тиждень, регулярно харчуватись і мати постіль уночі, аніж никати вулицями. Той, хто никає вулицями, дізнає більших страждань, працює тяжче і одержує в результаті менше. Ви вже знаєте, як проводять вони свої ночі і що тільки фізичне виснаження заганяє їх до робітного дому "на перепочинок". А в робітному домі не перепочинеш на дурничку. Надерти чотири фунти клоччя, набити тисячу фунтів каміння чи виконувати найбридкішу роботу за жалюгідний притулок і харчі — безоглядне марнотратство з боку тих, що йдуть на це. А з боку влади — це чистісінький грабунок. Вона дає робітникам за їхню працю менше, ніж приватний підприємець, що в нього платня за ту саму

роботу забезпечила б робітникові ліпшу постіль, ліпшу їжу, кращий настрій, і понад усе — більшу свободу.

Отож я й кажу, що вчащати до робітного дому — марнотратство. А що злидарі й самі це знають, видно з того, як вони уникають його, доки не зажене їх туди фізичне виснаження. Тобто йдуть туди не тому, що зневірились у роботі. Якраз навпаки: зневірившися в бродяжництві. В Сполучених Штатах волоцюга майже завжди зневірений у роботі. Він має бродяжництво за легший спосіб життя, ніж роботу. Але в Англії не так. Тут сильні світу роблять все можливе, щоб відбити охоту до бродяжництва, і тутешній волоцюга, справді, вкрай зневірений у "легкому хлібі". Він знає, що за два шилінги денно, — це становить п'ятдесят центів, — він тричі сито поїв би, мав би на ніч постіль та ще й у кишені завалялося б сяке-таке пенні на дрібні витрати. Він радий був би працювати за ті два шилінги, аби не йти по милостиню до робітного дому, бо ж і робота була б легша, та й не поводилися б із ним так принизливо. Однак він не працює, бо робітників більше, ніж робочих місць.

Коли робітників більше, ніж роботи, неминуче починається відсіювання. З кожної галузі виробництва менш придатних витискають. Витіснені через малопридатність, вони не можуть піднятись вище, а мусять опускатись і далі, аж поки досягнуть того рівня в індустріальній структурі, на якому вони ще придатні. А найменш придатні, і цьому не зарадити, спускаються на самісіньке дно, до різниць, де на них чекає жалюгідний кінець.

Погляньте тільки на дні на непридатніших, і ви переконаєтесь, що вони розумово, фізично та морально — здебільша руїни. Виняток з цього правила становлять новоприбульці, які лишень не витримали конкуренції на горі і їх ще тільки починає точити процес руйнації. Не слід забувати, що всі сили тут — руйнівні. Здорове тіло (що потрапило сюди за дурною головою) хутко плюгавіє і робиться почварним; ясний розум (що його завело сюди кволе тіло) хутко затьмарюється і тупіє.

Смертність тут висока, та все ж помирають вони надто затяжною смертю.

Ось так і утворюється Прірва та різниці. У всій промисловій структурі безперервно йде відбір. Непридатне виполюється і викидається вниз. Розмаїті причини цієї непридатності. Безладний чи безвідповідальний механік падатиме все нижче й нижче, аж поки знайде собі місце, де ти мало за що відповідаєш. Вайлуваті та неповороткі, недолугі та недоумкуваті, ті, кому бракує розумової та фізичної снаги, вони поринають на дно, інколи одним махом, інколи поволі. Також каліцтво від нещасливого випадку робить вправного робітника непридатним, і йому одна дорога — на дно. Старіючи, робітник підупадає на силі, розум туманіє, і він також приречений котитися в чорне провалля, та й нема йому впину, аж поки він докотиться до самого дна або вмре на півдороги.

Щодо цього лондонська статистика засвідчує страшні речі. Населення Лондона — одна сьома всього населення Об'єднаного Королівства, і в цьому місті щороку кожен четвертий помирає в благодійних закладах: чи то в робітному домі, чи в шпиталі або в богадільні. Коли зважити, що заможні не кінчають життя в такий спосіб, стає ясно, що доля судила принаймні кожному третьому дорослому робітникові помирати коштом благодійників.

Для ілюстрації того, як добрий робітник може раптом утратити працездатність і що чекає його потім, розповім історію Мак-Гаррі, постійного мешканця робітного дому, віком у тридцять два роки. Цитую його власні слова з річного звіту тред-юніону:

"Я працював на підприємстві Селівена у Віднісі, більш відомому як "Британський луго-хімічний завод". Моє робоче місце було в сараї, і я мусив перетнути двір. Була десята вечора, а світло ніде навколо не горіло. Переходячи двором, я відчув, як щось ухопило мене за ногу і викручує її геть. Я втратив свідомість. День чи два я був зовсім непритомний; очуняв аж у неділю вночі і побачив, що лежу в шпиталі.

Поспитав у сестри, що з моїми ногами, і вона відповіла, що обидві ноги відтято.

У дворі під землею містився кривошип стаціонарного двигуна; яма була 18 дюймів завдовжки, 15 дюймів завглибшки і 15 дюймів завширшки. Кривошип працював із швидкістю три оберти на хвилину. Над ямою не було ні огорожі, ні накриття. Після випадку зі мною двигун взагалі спинили, яму накрили залізом. Мені дали двадцять п'ять фунтів. Не як компенсацію, а як милостиню. Дев'ять фунтів з того я заплатив за крісло-візок, щоб мати змогу пересуватися.

Ноги мені відтяло під час роботи. Заробляв я двадцять чотири шилінги на тиждень, більше за інших, бо я погоджувався працювати в будь-яку зміну. На якусь важку роботу — то звичайно посилали мене. Містер Ментон, управитель, кілька разів відвідував мене у шпиталі. Коли мені покращало, я спитав його, чи не зміг би він знайти мені якусь роботу. Він сказав, щоб я не журився, бо у фірми серце не камінь. У кожному разі пропасти мені не дадуть... Потім містер Ментон перестав відвідувати мене; а востаннє, як він був, то сказав, що думає попросити дирекцію видати мені п'ятдесят фунтів, щоб я міг поїхати додому в Ірландію до своїх друзів".

Бідолаха Мак-Гаррі! Він діставав кращу платню, ніж інші, бо був дуже ревний до роботи, і, коли траплялася тяжка робота, посилали саме його. А тоді йому довелося б поїхати додому в Ірландію і до самої смерті висіти на шиї у своїх друзів. Коментарі зайві.

Слід здавати собі справу з того, що непридатність зумовлюється не робітниковими здібностями, а попитом на робочу силу. Якщо троє претендують на одне робоче місце, то дістане його найпридатніший. Двоє інших, хоч би які вони здібні, виявляться непридатними. Якби нараз Німеччина, Японія та Сполучені Штати захопили весь ринок заліза, вугілля й текстилю, — сотні тисяч англійських робітників було б викинуто на вулицю. Декотрі тоді емігрують, а решта рине до інших галузей промисловості. Це викличе загальну пертурбацію серед

робітництва згори донизу; а по відновленні рівноваги число непридатних на дні Прірви зросте на сотні тисяч. Або от якби за незмінних інших умов усі робітники подвоїли продуктивність праці, — то половина їх стала б непридатною, хоч кожен міг би працювати вдвічі краще, і краще від багатьох, що раніше були придатні.

Коли робітників більше, ніж робочих місць, непридатних буде саме стільки, скільки є зайвих, і, як непридатні, вони приречені на повільне й болісне вимирання. В наступних розділах я хочу показати умови роботи й життя "непридатних" трудівників: не лише те, як їх виполюється і нищиться, але й те, як безвідповідально й постійно сили нинішнього індустріального суспільства породжують цих "непридатних".

Розділ XVIII

ЗАРОБІТНА ПЛАТНЯ

Коли я довідався, що в Лондоні без передмість 1 292 737 чоловік заробляють у, тиждень двадцять один шилінг, а то й менше на родину, мене зацікавило, як можна найра-ціональиіше витрачати ці гроші, щоб підтримувати працездатність таких сімей. Я не брав сім'ї з шістьох і більше чоловік; у поданій нижче таблиці мається на увазі сім'ю з п'ятьох чоловік: батька, матері та трьох дітей: 21 шилінг я прирівняв (з перебільшенням) до 5 доларів 25 центів.

Аналіз лише одної статті видатків показує, як мало тут можливостей для марнотратства. На хліб 1 долар; для сім'ї з п'яти чоловік це значить кожному щодня хліба на 26/7 центи; якщо вони їдять тричі на день, то кожен споживає щоразу хліба на 0,95 цента. Ну, а хліб — найвагоміший пункт видатків! М'яса їм на одного їдця дістається менше, городини ще менше; щодо іншого — то там уже геть зовсім мікроскопічні дози. До того ж усі харчі купуються вроздріб, тобто в найневигідніший спосіб.

Наведена таблиця не допускає ніяких надмірностей, ніякого перевантаження шлунка, і водночас, як бачимо, нема жодної зайвини. Увесь 21 шилінг іде на їжу та помешкання. На які-будь інші, хоча б і дрібні, витрати не зостається нічого. Якщо чоловік вип'є кухоль пива, то родина мусить відповідною мірою недоїсти, а що менше вони з'їдять, то більш підпадуть на силі. Вони не можуть їздити в омнібусах чи трамваях, не можуть посилати листів, ані сходити за два пенси на веселий водевіль, ані стати членами будь-яких клубів, ані купувати цукерок, тютюну, книжок і газет.

І далі, — якби виникла потреба купити дитині (а їх аж троє) пару черевиків, то сім'я мусить на тиждень відмовитись від м'яса. А що черевиків потребує аж п'ять пар ніг, та п'ять голів потребують якого накриття, і п'ять тіл потребують одягу — бо закон не дозволяє ходити в непристойному вигляді, — то наша сім'я мусить постійно недоїдати і підупадати на силі, щоб втримати душу в тілі й не потрапити до в'язниці. Зауважте, що коли з тижневого бюджету відняти комірне, вугілля, гас, мило й дрова, то для їжі лишається по 4 1/2 пенси на душу; і з цих 4 1/2 пенсів не вкраєш на одяг, не підриваючи своєї фізичної снаги.

Все це й так нелегко. Аж тут стається лихо: голова сім'ї зламає ногу чи зверне в'язи. І вже нема 4 1/2 пенсів денно на їдця, нема хліба на півпенні до сніданку, обіду та вечері, а в кінці тижня нема шести шилінгів за житло. Хоч-не-хоч мусять вони йти на вулицю чи в робітний дім або в якусь жалюгідну халупчину, де мати відчайдушно силкуватиметься утримати сім'ю на ті десять шилінгів, що їй, може, пощастить заробити.

В Лондоні 1 292 737 чоловік мають за тиждень двадцять один шилінг. Є більші родини, є багато родин, що заробляють менше, ніж двадцять один шилінг, і багато хто не має постійної роботи. Тож як вони живуть? Відповідь проста: а вони й не живуть. Вони не знають, що то значить жити. Животіють у напівтваринному стані, доки смерть милосердна не визволить їх.

Перш ніж зійти до найзлиденніших низів, погляньмо, як живуть телефоністки. Це чисті, свіжі англійські дівчата, що безумовно повинні жити краще за тварин, — інакше вони не зможуть залишатися чистими, свіжими англійськими дівчатами. Вступивши на службу, телефоністка одержує тижневу платню в одинадцять шилінгів. Якщо вона виявиться метка й кмітлива, то через п'ять років може доробитися максимальної платні в один фунт. Нещодавно лордові Лондондеррі подано таблицю тижневих витрат такої дівчини. Ось ця таблиця:

Таким чином, на одяг, розваги та ліки не лишається нічого. Але ж багато з цих дівчат одержують не вісімнадцять, а одинадцять-чотирнадцять шилінгів на тиждень! А їм же потрібен ще й одяг, і сяка-така розвага, і...

Часто кривдить чоловіка чоловік,

Жінку ж кривдить він на кожнім кроці.

На конгресі тред-юніонів, що тепер відбувається в Лондоні, спілка газовиків запропонувала вимагати від парламенту закону про заборону найманої праці дітей до п'ятнадцяти років віком. Містер Шеклтон, член парламенту і представник ткачів північних графств, виступив проти цієї пропозиції: текстильники, сказав він, не можуть обійтися без заробітку своїх дітей і жити на ту платню, що звичайно дістають тепер. Представники 514 000 робітників голосували проти пропозиції, а представники 535 000 — за. Якщо півмільйона робітників проти заборони дитячої праці, то ясно, яка величезна кількість дорослих робітників у країні заробляє менше прожиткового мінімуму.

Я розмовляв в Уайтчепелі з жінками, що стало заробляють менше шилінга за дванадцятигодинний робочий день в кравецькій потогінці, і з жінками, що дошивають штани і заробляють на цьому "по-панському": від трьох до чотирьох шилінгів у тиждень.

Нещодавно стало відомо, що в одній багатій фірмі люди працюють по шістнадцять годин при шестиденному робочому тижні за харчування і шість шилінгів. "Людина-реклама" одержує лишень чотирнадцять пенсів на день. Пересічний тижневий заробіток вуличних продавців з лотків та візків — десять-дванадцять шилінгів. Пересічний заробіток усіх чорноробів, крім докерів, менший шістнадцяти шилінгів на тиждень, а докери мають вісім-дев'ять шилінгів. Цифри ці із звіту королівської комісії, отже, цілком певні.

Уявіть собі стару недужу жінку, що одною ногою в могилі, але годує себе і четверо дітей та ще й платить три шилінги на тиждень комірного, виробляючи сірникові коробки по 2 1/4 пенси за грос, тобто за дванадцять дюжин коробок, і до того ще сама мусить купувати клей та шпагат. Зроду не мала вона вільного дня ні через хворобу, пі щоб відпочити або розважитись. Що божої днини, не минаючи й неділі, вона працює по чотирнадцять годин. Її денна норма — сім гросів, за які їй платиться 1 шилінг 3 3/4 пенса. За дев'яносто вісім годин робочого тижня вона виробляє 7 056 коробок і заробляє 4 шилінги 10 1/4 пенса, мінус вартість клею та шпагату.

Минулого року містер Томас Голмс, відомий місіонер при поліційному суді, написавши в пресі про становище робітниць, одержав такого листа, датованого 18 квітня 1901 року:

"Сер! Пробачте за сміливість, але, прочитавши, що ви пишете про бідних жінок, котрі працюють по чотирнадцять годин денно за десять шилінгів у тиждень, я прошу вас написати й про мене. Я шию краватки, і за цілий тиждень роботи не можу заробити більш, як п'ять шилінгів, а ще ж я маю утримувати свого бідолашного хворого чоловіка, що вже більше десяти років не заробляє ні пенні".

Тільки подумати: жінка, здатна написати такого тверезого і грамотного листа, живе разом з чоловіком на п'ять шилінгів у тиждень! Містер Голмс відвідав її. Він ледве пробгався до неї в кімнату. Там лежав її хворий чоловік; там-таки вона працювала цілий день; там-таки варила,

їла, прала й спала; і там-таки вони удвох жили й помирали. Місіонер не мав де сісти, хіба на ліжко, та й там було повно краваток і шовку. Легені хворого вже догнивали. Він раз у раз заходився кашлем та відхаркував, а жінка відривалась від роботи підтримати його. Шовковий пушок із краваток шкідливо впливав йому на легені, а хвороба його шкідливо впливала на ті краватки і на майбутніх продавців та власників тих краваток.

Іншим разом містер Голмс відвідав одну дванадцятирічну дівчинку, оскаржену в поліційному суді за крадіжку харчів. Виявилось, що вона заміняла матір двом хлопчикам — один дев'яти років, другий, калічний, семи, — та ще одній, меншій дитині. Мати в неї була вдова, шила блузки. Вона платила п'ять шилінгів тижнево за житло. Ось решта статей її хатнього бюджету: чай — півпенса; цукор — півпенса; хліб — чверть пенса; маргарин — один пенс; гас — півтора пенси; дрова — півпенса. Добрі, лагідні господині з порядних сімей, уявіть собі, що ви ходите на базар і утримуєте дім за такі кошти, та ще наглядаєте за своєю дванадцятирічною заступницею, щоб вона, бува, часом не вкрала десь харчів для малих своїх братиків і сестричок, поки ви шиєте, шиєте, шиєте блузку за блузкою, що простягаються аж до бідацької домовини, яка вже роззявила на вас свою чорну пащу!

Розділ XIX

ГЕТТО

Чи ж гаразд, що в нас наука, процвітання, зиску ріст,

Та в багні плюгавлять душу недолугі діти міст?

Он Прогрес кульга завулком на паралічних ногах,

І нужда дівчат голодних на розпусти править шлях.

Там он швачку обдирає злий хазяїн-шкуролуп,

А на вбогому горищі разом і живий, і труп;

Там плазує лихоманка між гнилих дощок і лат,

І на нарах нечестивих батько й дочка поруч сплять.

Теннісон[44]

Колись народи Європи заганяли ненависних юдеїв до міських гетто. А сьогодні промислові магнати не такими деспотичними, та не менше жорстокими методами загнали ненависних, однак потрібних їм робітників до величезних, украй злиденних гетто. Іст-Енд у Лондоні — це й є таке гетто. Багаті й можновладні там не селяться, мандрівник туди не заходить; кишма кишить там, плодиться й умирає два мільйони робітників.

Не слід гадати, що всі лондонські робітники скупчилися в Іст-Енді, але потік їх у той бік неухильно зростає. Бідні квартали в центральних районах міста весь час зносять, і основна маса знедомленого люду рине на схід. За останніх дванадцять років в одному районі, що лежить аж ген за Олдгейтом, Уайтчепелем та Майлендом — його називають "Лондон за межею", — населення зросло на двісті шістдесят тисяч чоловік, тобто більш, як на шістдесят відсотків. В церквах у цій окрузі, до речі, є де сісти тільки одному з тридцяти семи новоприбулих.

"Містом жахливої одноманітності" часто звуть Іст-Енд, і особливо — життєрадісні й угодовані туристи-верхогляди, що тільки охають та ахають, вражені нестерпною монотонністю та вбогістю краєвиду. Коли б же Іст-Енд був лише й того, що "містом жахливої одноманітності", оскільки, мовляв, робітництво не заслуговує на красу та різноманітність вражень! Однак Іст-Енд вартий гіршої назви. Його слід назвати "Містом виродження".

Це не місто трущоб, як гадає дехто, — це суцільна велетенська трущоба. З погляду елементарної пристойності, перша-ліпша злиденна вулиця з-поміж усіх його злиденних вулиць — це трущоба. Де на кожному кроці можна почути й побачити таке, чого не повинні чути й бачити ваші й мої діти, там так само не повинні жити й діти інших. Де ні ви, ні я не дозволили б жити своїй дружині, там не повинна жити й дружина будь-кого іншого. Бо тут, в Іст-Енді, сороміцтва та вульгарщини — хоч греблю гати. Від них нікуди не сховаєшся. Від лихого псується й добре і гниє все вкупі. Яке прекрасне — невинне дитинство! Але тут, в Іст-Енді, невинність, як ніде, скороминуща, її треба пильнувати, поки ще малюк не виповз із колиски, інакше ви переконаєтеся, що вже найменша малеча не поступається вам у гріховній мудрості.

За Золотим Правилом: "не роби іншому, чого собі не бажаєш", лондонський Іст-Енд непридатне для життя місце. Ви не бажали б, щоб там росла, розвивалась і набиралася життєвої мудрості ваша дитина, отже, там не годиться також жити дітям інших. Проста штука це Золоте Правило і все, чого воно вимагає. І хай западеться й політекономія, і теорія виживання найпристосованіших, якщо вони з ним не згодні. Те, що погане для вас, погане й для іншого, оце й уся казка.

В Лондоні триста тисяч людей наймають однокімнатні помешкання на цілу сім'ю. Набагато більше їх живуть у двох і трьох кімнатах, мішма жінки й чоловіки, у такій самій тисняві, як і ті, що в одній кімнаті. По закону на душу має припадати 11 кубічних метрів; у казармах норма на солдата — 17 кубічних метрів. Професор Гакслі, що раніше й сам був на медичній службі в Східному Лондоні, твердив, що кожна людина повинна мати 23 кубічних метри, і то при добрій вентиляції. А проте в Лондоні дев'ятсот тисяч чоловік має кожен менше одинадцяти кубічних метрів, приписаних законом.

Містер Чарлз Бут, що роками систематично складав класифікаційні таблиці трудящого населення міста, вважає, що в Лондоні живе 1 800 000 бідних та дуже бідних. Цікаво, що бідними він називає родини, які

мають загальний тижневий заробіток від 18 до 21 шилінга. Дуже бідні мають заробіток значно менший.

Робітники, як клас, все більше й більше ізолюються зусиллями своїх роботодавців; і цей процес, що супроводиться скупченням і перелюдиенням, веде не стільки до неморальності, скільки до повної відсутності моралі. Ось витяг із звіту про недавнє засідання Ради лондонського графства. Звіт стислий і неприкрашений, але який невимовний жах читається між рядками!

"Містер Брус запитав у голови комітету суспільної гігієни, чи відомі йому факти серйозного перелюднення Іст-Енду. Так, у Східному Сент-Джорджі є подружжя з вісьмома дітьми, що займає одну невелику кімнатку. Дочки їхні віком у двадцять, сімнадцять, вісім, чотири роки, а одна — й зовсім мала, а троє синів — віком у п'ятнадцять, тринадцять і дванадцять років. В Уайтчепелі чоловік з дружиною і трьома дочками віком у шістнадцять, вісім і чотири роки та двома синами десяти й дванадцяти років займають ще меншу кімнатку. На Бетнел-Гріні чоловік з дружиною, чотирма синами (віком у двадцять три, двадцять один, дев'ятнадцять і шістнадцять років) та двома дочками (чотирнадцяти й семи років) також містяться в одній кімнаті. Містер Брус запитав, чи ж не є обов'язком представників місцевої влади запобігати такому серйозному перелюдненню".

Та поки дев'ятсот тисяч чоловік живе фактично в неприпустимих умовах, у представників влади клопотів по саме горло. Коли тих бідолах виселять із перелюднених жител, вони перебираються десь далі до іншого закамарку; а через те, що вони переїжджають з усіма своїми пожитками вночі (один ручний візок вміщує всі їхні манатки та ще й сонних дітей), майже неможливо вслідкувати за ними. Якби Закон про громадську гігієну від 1891 року раптом спробували перевести в життя, на вулиці опинилося б дев'ятсот тисяч виселенців, і довелося б збудувати п'ятсот тисяч кімнат, щоб розмістити їх усіх у згоді з тим законом.

Убогі вулиці ззовні виглядають просто убогими, але за стінами домів ховається страшенний бруд, злидні та людські трагедії. Може, про трагедію, що я розповім, і бридко читати, але той факт, що вона могла статися, ще бридкіший.

На Девоншір-плейс, в Лісонгров, нещодавно померла стара жінка сімдесяти п'яти років. Слідчий заявив, що в кімнаті не виявлено нічого, крім купи старого дрантя, вкритого нужею. Його й самого обліпили паразити. Кімната була в жахливому стані, зроду він такого не бачив. Все суспіль укрила вошва.

Лікар заявив: "Небіжчиця лежала горілиць, сперта на камінові грати. На ній була сама сукня й панчохи. Тіло аж кишіло паразитами, і все шмаття в кімнаті було геть сіре від них. Покійна була страшенно худа й виснажена. Ноги її були всіяні виразками, до яких поприлипали панчохи. Причина тих виразок — покуси паразитів".

Один чоловік, присутній при розслідуванні, написав: "Я мав нещастя бачити тіло бідолашної жінки в трупарні, і ще й досі від спогаду про те жахливе видовище мене дрожем проймає. Вона лежала в трупарні така кощава, така виснажена, що це був просто лантух шкіри й кісток, її волосся від бруду взялося ковтюхами і було справжнім гніздом нужі. На її висхлих грудях повзали цілі сотні, тисячі, міріади паразитів".

Коли не гаразд, щоб так умерла ваша чи моя мати, то не гаразд, щоб і ця жінка, чия б вона не була мати, вмерла так.

Єпіскоп Вілкінсон, що був жив між зулусів, недавно заявив: "Жоден ватажок в африканському селі не дозволив би такого безладного спілкування юнаків і дівчат, старших і зовсім малих". Він мав на увазі тих дітей, що живуть в перелюднених кімнатах і в п'ять років знають усе, і багато такого, чого б їм краще зовсім не знати.

Лихої слави зажив той факт, що в гетто бідняцькі будинки дають більше зиску, ніж особняки багатіїв. Бідний робітник не тільки мусить жити, як худоба, але ще й платити за це відносно більше, ніж платить багатій за свої просторі хороми. Прошарок глитаїв-домовласників зміг виникнути лише завдяки конкуренції між голотою за житло. Людей більше, ніж житлової площі, і багато хто опиняється в робітному домі тому, що не може більш ніде знайти притулку. Будинки здають в оренду і перездають, і пере-перездають аж до кімнат і кутків.

"Здаю куток у кімнаті" — таке оголошення висіло недавно в одному вікні менш як за п'ять хвилин ходу від Сент-Джеймс-голу[45]. Пошлюся на авторитет преподобного Г'ю Прайса Г'юза, який заявив, що ліжка здаються за тризмінною системою, тобто на одне ліжко троє пожильців, і кожен користується ним по вісім годин, так що постіль ніколи не простигає; місце під ліжком теж винаймають за тризмінною системою. Санітарна служба вже не дивується, стикаючись із такими, наприклад, випадками: в одній кімнаті об'ємом у 29 кубічних метрів мешкають три дорослі жінки на одному ліжку і ще дві під ліжком; а в кімнаті на 47 кубічних метрів — дорослий чоловік з двома дітьми на ліжкові та ще дві дорослих жінки під ліжком.

А ось типовий приклад кімнати, що експлуатується за більш респектабельною, двозмінною системою. Вдень її займає молода жінка, що ночами працює в готелі. О сьомій вечора вона звільняє кімнату, а приходить підсобник муляра, що господарює тут до сьомої ранку.

Преподобний В. Н. Дейвіс, священик у Спітелфілді, провадив перепис по деяких провулках у своїй парафії. Він свідчить таке:

"В одному провулку десять домів — 51 кімната, майже всі 8 на 9 футів — і живе там 254 чоловіка. Тільки в шести випадках живуть по двоє на кімнату; вся решта живе від 3 до 9 на кімнату. На іншому подвір'ї шість домів, — 21 кімната і 84 мешканці, — знов-таки число пожильців в одній кімнаті подеколи становить шість, сім, вісім та дев'ять. В одному будинку на 8 кімнат 45 мешканців — в одній кімнаті

містяться дев'ятеро, в одній восьмеро, у двох по семеро, а ще в одній — шестеро".

Таке перелюднення в гетто зумовлене зовсім не вподобаннями, а безвихіддю. Близько п'ятдесяти відсотків робітників сплачують від чверті до половини свого заробітку за помешкання, що в більшій частині Іст-Енду становить 4–6 шилінги за кімнату в тиждень. Отже, кваліфікований механік, заробляючи тридцять п'ять шилінгів на тиждень, змушений п'ятнадцять з них віддавати за дві-три миршавих комірчини і зі шкіри пнутися, аби зліпити в них сяке-таке подобенство родинного життя. А комірне все росте. На одній вулиці в Степні тільки за два роки воно підскочило з 13 до 18 шилінгів; а в Уайтчепелі двокімнатні будиночки, які ще недавно винаймалися за десять шилінгів, тепер винаймаються за 21 шилінг. На сході, заході, півночі й півдні міста житло дорожчає. Якщо земля коштує 20– ЗО фунтів за акр, то мусить же хтось платити й землевласникові!

Депутат В. С. Стедмен, виступаючи в палаті громад, розповів про долю своїх виборців таке:

"Сьогодні вранці мене біля дому зупинила одна вдова. У неї на утриманні шестеро дітей, а плата за будинок, де вона живе, сягає чотирнадцяти шилінгів у тиждень. Вона заробляє на життя, здаючи той дім пожильцям та ходячи щодня прати й прибирати. Ця жінка зі слізьми в очах сказала мені, що землевласник підвищив комірне до вісімнадцяти шилінгів. Що їй діяти? В Степні нема вільного житла. Скрізь повно й переповнено".

Зверхність одного класу може базуватись тільки на виродженні іншого класу; а робітникам, загнаним до гетто, не уникнути виродження. Утворюється куца, плюгава порода, разюче відмінна від своїх панів, якийсь просто-таки вуличний набрід, кволий та апатичний. Чоловіки з фізичного боку виглядають карикатурами на справжніх чоловіків, а жінки та діти, бліді й малокровні, з темними смугами попід

очима, погорблені й корякуваті, ще замолоду тратять усю красу й привабливість.

Та ще гірше те, що люди в гетто покинуті напризволяще — вони звиродніла порода, полишена вироджуватись і далі. Щонайменше сто п'ятдесят років виснажувалася ця порода, втрачаючи своїх найкращих представників. Дужі й відважні, заповзяті й честолюбні виїздили до нових, вільніших, кутків земної кулі творити нові країни та нації. Недолугі, кволі духом, слабі на голову чи нетверді в руках, як і морально розкладені та врозпачені — ці лишалися продовжувати рід. І знов-таки рік у рік найліпше, що вони породжували, в них забирали. Тільки виросте статурний, дужий чоловік, його одразу ж вербують до війська. Солдат, кажучи словами Бернарда Шоу, "виглядає героїчним та патріотичним оборонцем своєї вітчизни, але насправді це безталанний бідолаха, що його злидні примусили продатись на гарматне м'ясо за нормальний харч, притулок і одяг".

Постійний відбір найкращих з-поміж робітників виснажив тих, що лишалися, і здебільшого ці жалюгідні звироднілі покидьки в гетто спускаються на самісіньке дно. Життєві соки вичавлено в цього племені і розплюскано кров'ю та нащадками по всій землі. Зостався тільки непотріб, ізольований від решти людей і змушений варитись у власному соку. Ці покидьки втрачають подобу людську, поволі стваринюючись. Коли вони вбивають, то, заподіявши смерть, отупіло віддаються представникам влади. В їхніх злочинах нема й сліду відваги. Штрикне свого дружка тупим ножакою або огріє чавунним казаном по голові і сидить чекає на поліцію. Бити жінок — це чоловічий привілей у подружньому житті. Носять вони якісь незвичайні, ковані залізом і міддю черевики, і, нагородивши матір своїх дітей синцем-другим під очима, чоловік збиває її з ніг і топче далі ногами, чисто, як ковбойський жеребець гримучу змію.

Жінка в нижчих прошарках гетто така сама раба свого чоловіка, як індіянка-скво. Щодо мене, то я на місці тої жінки волів би ліпше бути індіянкою. Чоловіки економічно залежать від своїх хазяїв, а жінки від

чоловіків. Як вислід — жінка дістає ті стусани, що їх чоловік мав би надавати своєму хазяїнові, і вона не годна нічим тому зарадити. Має діти, а чоловік же годувальник, то й не сміє вона засадити його до в'язниці, щоб самій голодувати "малечею. Якщо такий випадок потрапляє до суду, то рідко щастить домогтися свідчень: звичайно потоптана жінка заходиться слізьми і благає суддю відпустити її чоловіка заради діток.

Жінки перетворюються на верескливих мегер або занепадають духом і робляться покірними, мов собаки, втрачаючи рештки гідності й самоповаги та безоглядно поринаючи все глибше в безодню руїни.

Часом мене самого лякають мої узагальнення щодо масових злиднів у гетто і мені здається, що я стою занадто близько до картини і не бачу перспективи. В такі хвилини я вважаю за корисне вдатися до чужих свідчень, щоб довести самому собі, що то не просто в мене розходилися нерви й замакітрилось у голові. Фредерік Гаррісон[46] завжди справляв на мене враження людини стриманої та врівноваженої, і ось що він пише:

"Для мене принаймні досить є підстав засудити сучасне суспільство, як майже те саме рабство й кріпацтво, в разі назавжди закріпиться сьогоднішнє становище. А саме, що дев'яносто відсотків фактичних продуцентів багатства не мають хати, хіба що на тиждень; не мають ні клаптя землі, ні бодай власної кімнати; не мають ніяких цінностей, хіба що купу старого манаття, яке можна все вмістити на одному візку; тижневого заробітку їхнього ледве вистачає, щоб підтримати снагу в тілі, та й заробіток той непевний; мешкають вони здебільшого в таких закапелках, що добрий господар свого коня б там не поставив; від повних злиднів їх відділяє така тонка грань, що один місяць безробіття, хвороба чи які несподівані витрати — і вони вже лице в лице з голодом… Це звичайні умови, що в них живе пересічний робітник у місті й на селі, та ще нижче маємо чималий загін нужденних парій, охвістя промислової армії, — щонайменш одну десяту всього пролетаріату, нормальним станом якої є найжахливіші злидні. Якщо устрій сучасного

суспільства має лишатися таким назавжди, то слід визнати цивілізацію за прокляття для величезної більшості людей".

Дев'яносто відсотків! Моторошна цифра! Одначе містер Стопфорд Брук, змалювавши страшний випадок з лондонського життя, вважає необхідним помножити його на півмільйона. Ось що він пише:

"Бувши помічником вікарія в Кенсінгтоні, я часто бачив, як цілі родини простували Гемерсмітським шляхом до Лондона. Якось я здибав там робітника з жінкою, сином і двома дочками. Довгий час вони працювали в одному маєтку на селі і сяк-так перебивалися коштом громадської землі. А тоді громадську землю поділили, в маєтку перестали потребувати їхньої праці і нещасливу родину спокійнісінько витурили з хати. Куди податись? Авжеж до Лондона, де, як вони гадали, роботи вдосталь. Вони мали деякі заощадження і сподівалися, що зможуть винайняти дві пристойні кімнатчини. Та в Лондоні їх зустріла невблаганна проблема перелюднення. За дві кімнати у більш-менш пристойному будинкові правлять десять шилінгів у тиждень. Їжа виявилась дорога й погана, і невдовзі їхнє здоров'я почало підупадати. З роботою сутужно, а платня була така, що незабаром вони залізли в борги. Гидотне середовище, темрява та довгі години праці тільки додали їм хвороби й розпуки, і вони подалися шукати дешевшого житла. В одному добре знаному мені дворі — справжньому розбійницькому вертепі, розсаднику невимовних страхіть, — вони винайняли за карколомну ціну кімнату. З роботою стало ще важче, бо лиха слава їхнього дому тяглась і за ними; і потрапили вони в лабета до таких, що висмоктують чоловіка, жінку чи дитину до останньої краплини за жалюгідну платню. А темрява й бруд, недобра їжа, хвороби й нестача води були ще дошкульніші, ніж доти; а середовище було таке, що позбавляло їх останніх решток самоповаги. Зелений змій прибирав їх до своїх рук. З обох боків двору, звичайно, стояло по корчмі. Туди вони й утікали, всі до одного, шукаючи притулку, тепла, товариства й забуття. І виходили звідти, ще глибше в боргах, з потьмянілою головою, з невтоленною жадобою до випивки, заради якої вони ладні були вчинити будь-що. А за кілька місяців батько опинився в тюрмі, жінка злягла, син

— межи раклами, а дочки повіялись на вулицю. Помножте цей випадок на півмільйона, і то ще буде не вся правда".

На всій землі не знайти понурішого видовища, ніж цей "жахливий Іст-Енд", з його Уайтчепелем, Гокстоном, Спітелфілдом, Бетнел-Гріном і Воппінгом аж до Ост-індських доків. Барви життя тут і сірі й одноманітні. Все тут безпорадне, безнадійне, похмуре й брудне. Така річ, як ванна, цілковито невідома і здається чимось міфічним, як божественна амброзія. Самі люди ходять вкриті лепом, бо всяка спроба завести чистоту виглядала б на трагікомедію. Масний вітер доносить дивовижні запахи, а дош скидається більше на мазуту, аніж на чисту воду. Навіть брук і той вкритий масною плівкою.

Живе тут люд безбарвний і понурий, як і ті закіптюжені цегляні будинки, що простяглися на довгі милі. Релігія власне, обійшла їх стороною, і панує тут грубий, тупий матеріалізм, згубний для духу й високих поривань.

Колись кожен англієць хизувався тим, що його дім — фортеця. Але тепер це анахронізм. Люди з гетто не мають домів. Не знають вони, що то значить родинне життя, не розуміють його святості. Навіть муніципальні житла, де мешкають заможніші робітники, — це перелюднені бараки і нема там ніякого родинного життя. Це відбилося в самій мові тих людей. Батько, повертаючись із роботи, питає на вулиці свою дитину, де мати, і дістає відповідь: "В будівлі".

З'явилася нова людська порода — вуличні люди. Усе життя вони проводять на роботі й на вулиці. Мають барлоги та лігва, куди залазять тільки переспати. Назвати ті барлоги й лігва "домом" — значило б калічити мову. Традиційний мовчазний і стриманий англієць зник. Люди вулиці балакучі, галасливі, нервові й збудливі — це поки ще молоді. А постаршають — тупіють і чманіють від пива. Коли їм нічого робити, вони постають у тупій задумі, наче корови, що ремиґають. Їх можна здибати будь-де на вулицях, як вони стоять, втупивши погляд у порожняву. Прослідкуйте за ким із них. Стоятиме він так без руху годинами, і як уже

ви підете, все одно стоятиме і вдивлятиметься в порожняву, геть цілком нею поглинутий. Грошей на пиво він не має, лігво в нього тільки до сну, — що ж йому робити? Він уже спізнав таємниці і дівочої, і жіночої, і дитячої любові і вважає їх усі фальшивими й минущими, як роса, нетривкими перед жорстокою дійсністю.

Отож я кажу, молоді — запальні, нервові, збудливі — в старшому віці вони стають бездумні, мляві і тупі. Безглуздо бодай на хвилю припустити, що вони можуть конкурувати з робітниками Нового Світу. Отварючений, звироднілий, отупілий люд гетто не зможе прислужитись Англії в теперішній боротьбі за промислове першенство в світі. Ані як робітники, ані як солдати не зможуть вони виправдати сподівань Англії, коли та в тяжку годину звернеться до них, своїх занедбаних синів; а якщо Англія зірветься зі світової індустріальної орбіти, то вони виздихають, як мухи в кінці літа. А в критичний для Англії момент, доведені до відчаю, вони можуть стати небезпечні і, мов дикі звірі, ринути бурхливим потоком до Вест-Енду, щоб відплатити за всі ті "благодіяння", що Вест-Енд вчинив Іст-Ендові. В такому разі вони ще швидше й легше згинуть від кулеметів та інших сучасних знарядь війни.

Розділ XX

КАВ'ЯРНІ ТА НІЧЛІЖКИ

Ще одне слово померхло, втратило традиційний романтичний ореол і все те, що надає слову привабності. Віднині слово "кав'ярня" викликатиме в мене які завгодно асоціації, крім приємних. Там, на іншому краю землі, досить було почути це слово, щоб переді мною постали цілі юрми історичних персонажів — відвідувачів кав'ярень, усіх тих дотепників і крутиусів, памфлетярів і відважних бандитів, богемної братії з Граб-стріт[47].

Та ба, на цім краю світу слово те вводить в оману. Ви гадаєте, кав'ярня — місце, де люди п'ють каву? Де ж пак. Тут ви кави не

дістанете ні за які гроші. Правда, ви можете замовити її і вам подадуть щось таке, що має правити за каву, але ви, покуштувавши, спізнаєте прикру істину, що кавою воно й не пахне.

Яка кава, такі й кав'ярні. Забігають сюди переважно робітники, і таке тут все зашмароване та заяложене, таке неподобне, що, раз тут побувавши, втрачаєш всяку самоповагу. Скатертин і серветок нема й у заводі. Їдять серед чужого брудного посуду, і самі розкидають недоїдки по столу й на підлогу. В години напливу в таких забігайлівках я достоту човгав по кісточки в бридкій твані на підлозі, і коли спромагався тут їсти, то тільки тому, що був голодний, як вовк.

Як на запал, що з ним робітники бралися за страви, все це була річ нормальна. Їсти — природна потреба, і нема чого маніжитись. Робітник приносить сюди зажерливість дикуна і виходить, їй-бо, що далеко не наїджений. Коли ви вранці бачите, як хто по дорозі на роботу замовляє кухоль чаю (схожого, власне, на чай не більш, ніж на амброзію) і, витягши з кишені шмат сухого хліба, запиває його тим питвом, будьте певні, що цей чоловік має в шлунку не те, чого потребує, та й того не досить на цілий день роботи. А отже, будьте певні, що він, і тисяча його братів, не виконають ні кількісно, ні якісно тієї роботи, яку виконає тисяча робітників, що досхочу наїлися м'яса й картоплі і випили путньої кави.

Сидячи як волоцюга в каліфорнійській тюрмі, я діставав їжу й питво кращі, ніж лондонський робітник дістає в кав'ярні; а як був я чорноробом в Америці, то з'їдав за дванадцять пенсів такий сніданок, який британському чорноробові й не снився. Правда, він за свій заплатить тільки три-чотири пенси, але це співвідносне до того, що платив я, бо я заробляв шість шилінгів на кожні його два чи два з половиною. Зате я за день робив стільки, що йому сором було б і рівнятись. От вам і обидва боки медалі: робітник з вищим життєвим рівнем завжди зробить більше й краще, ніж робітник з низьким життєвим рівнем.

Матроси часом порівнюють службу в англійському та американському торговому флоті. На англійському судні, кажуть вони, мізерне їдло, мізерна платня, але робота легка; на американському — добре їдло, добра платня, але робота тяжка. Аналогічне можна сказати й про робітництво обох країн. Океанським лайнерам потужність і швидкість не дістаються задурно; те саме й робітникам. От, приміром, англійський робітник потрапляє до Америки. В Нью-Йорку він покладе більше цеглин, ніж у Лондоні, ще більше в Сент-Луїсі, а ще більше в Сан-Франціско[48]. Це все тому, що його життєвий рівень весь час підвищується.

Рано-вранці вздовж вулиць, якими робітники поспішають до праці, сидять численні жінки. Біля ніг у них — торби з хлібом. Робітники купують і купують його без кінця, і тут-таки їдять, на ходу, навіть не запиваючи сухого хліба чаєм, що можна дістати в кав'ярні за один пенні. Безперечно, робітник багато не напрацює на такому харчі; так само безперечно, що на цьому тратить і його наймач і вся нація. Від деякого часу державні діячі заповзялися кричати: "Англіє, прокинься!" Вони б виявили більше здорового глузду, якби заспівали трохи іншої: "Англіє, наїжся!"

Мало того, що їжа робітникова убога, вона ще й брудна.

Якось я стояв під м'ясницею і дивився, як гурт ощадних домогосподарок перебирає обрізки і зовсім нікчемні клапті яловичини й баранини — в Штатах такими покидьками годують собак. Я б не поручився за чистоту пальців цих господинь, як не поручився б і за чистоту кімнат, де вони живуть, а між тим вони мацали те м'ясо, розгрібали його й бабралися в ньому, силкуючись дістати за свої мідяки якомога більше. Я прослідкував за одним особливо гидотним шматком м'яса: його перелапало більш, як двадцятеро жінок, аж поки різник нав'язав його одній несміливій жіночці. Цілий день цю купу обрізків розбирають і підкидають усе нові; вони припадають вуличним порохом, їх обсідають мухи, а брудні пальці бабраються й бабраються в тій купі без кінця.

З візків цілий день продають на вулицях попсовані та підгнилі фрукти, і часто торгівці на ніч зберігають цей товар у своїй єдиній кімнатині, де спить уся сім'я. У цій хворобливій, заразливій атмосфері товар просякає міазмами людських тіл, а наступного дня його знову везуть на продаж.

Бідний робітник в Іст-Енді не має поняття про добре свіже м'ясо чи фрукти, — він взагалі рідко їсть м'ясо чи фрукти. Та й кваліфікованому робітникові — йому теж не хвалитися своїм харчуванням. Судячи з кав'ярень, що досить показово, — їм за все життя так і не доводиться пізнати смак справжнього чаю, кави чи какао. Ті помиї, ота бурдичка, що дають по кав'ярнях, різняться між собою тільки мірою розрідженості і ніколи бодай віддалік не нагадують те, що ми з вами звикли називати чаєм або кавою.

Пригадується мені невеличкий епізод у кав'ярні поблизу Джубілі-стріт на Майленд-род.

— Чи не даси мені чого за гоце, донечко? Що хоч, мені все'дно. Ріски в роті не було цілісінький день, аж у голові морочиться.

Це казала бабуся, убрана в чорне пристойне лахміття, а в руці у неї був один пенні. "Донечка", до якої вона зверталась, то змарніла сорокалітня жінка, власниця й офіціантка кав'ярні.

На відповідь господині я чекав, може, не менш напружено, ніж сама бабуся. Була четверта по обіді; стара ледь на ногах стояла. Господиня хвильку повагалась, потім принесла велику тарілку "тушкованої ягнятини з молодим зеленим горошком". Я сам їв порцію тої ж страви, і як на мене, то те ягня було дорослим бараном, а горошок, ще й молодший бувши, — був уже підстаркуватий. Та суть не в тім; ця страва продавалася за шість пенсів, а тут господиня віддавала її за один, знову підтвердивши давню істину, що бідні люди найщедріші.

Бабуся роздякувалась, потім сіла проти мене за вузьким столом і жадібно накинулася на гарячу страву. Ми обоє їли старанно й мовчки, аж раптом вона ні сіло ні впало як гукне до мене, мов не знати з якої радості:

— Я продала коробку сірників! Еге ж, — ще й підтвердила вона, а радість аж розпирала її. — Продала коробку сірників! Гось як я заробила той пенні.

— Ви десь уже, певно, в літах? — поцікавився я.

— Від гучора сімдесят чотири, — відказала вона і знову ревно заходилася коло своєї тарілки.

— Ех, матері його ковінька, рад би я чим допомогти старенькій, далебі, що рад би, так і сам оце вперше їм сьогодні, — озвався парубійко поруч мене. — Та й на це розжився тільки тим, що заробив сякий-такий шилінг, мивши посуд. Хай йому грець, скільки то я казанів перемив!

— По моєму ремеслу осьо вже шість тижнів катма роботи, — пояснив він на моє запитання. — Гото хіба де вряди-годи припадком підробиш, та й квит.

В кав'ярнях трапляються найрізноманітніші пригоди, ї я не скоро забуду таку собі кокні-амазонку в одній кав'ярні поблизу Трафальгарського майдану. Сплачуючи свій рахунок, я подав цій особі соверен. (До речі, в кав'ярнях звичайно платиться наперед, а хто зодягнений біднувато, то вже безумовно наперед).

Дівчина спробувала монету на зуб, дзенькнула нею об шинквас, відтак оглянула мої лахи згори донизу і спитала суворо:

— Де це ти його видрав?

— Якась халява лишила на столі, виходячи. Що, не віриш? — відрубав я.

— Бреши більше! — Вона зухвало видивилась мені просто в вічі.

— Я їх сам роблю, — вирік я.

Дівчина презирливо пирхнула і дала мені здачу дрібним сріблом, а я помстився, пробуючи на зуб кожнісіньку монету й стукаючи нею об шинквас.

— Кинь ще кусень цукру до чаю, заплачу півпенні, — сказав я.

— А дзуськи не хо? — почув я чемну відповідь. Цю свою чемність вона ще закучерявила низкою сороміцьких виразів.

Ніколи не мав я великого хисту на дотепи, а тут вона й зовсім притлумила мене; знітившись, розбитий і переможений, допивав я свій чай, а вона жерла мене очима, аж поки я вислизнув геть на вулицю.

Тоді як 300 000 лондонців живе в однокімнатних помешканнях, а 900 000 туляться в зовсім жахливих антисанітарних умовах, ще 38 000 зареєстровані як мешканці приватних мебльованих кімнат, спроста званих "нічліжками". Ці нічліжки різних типів, та в одному — в непридатності для життя — всі вони схожі, від брудних халуп до потворних озій, що дають п'ять відсотків зиску і що їх так галасливо вихваляють самовдоволені буржуа, хоч мають про них вельми туманне уявлення. Цим я не те хочу сказати, що в нічліжках протікає дах чи стіни діряві, а те, що життя в них нездорове, воно принижує людину і спустошує душу.

Часто звуть їх, як на глум, "бідняцькими готелями". Але тут ти ніколи не можеш побути наодинці в кімнаті; рано-вранці тебе хоч-не-хоч

зганяють з постелі; щовечора ти мусиш заново наймати ліжко. І оце мав би бути готель!

Не слід сприймати мої слова як безоглядний осуд великих приватних та муніципальних мебльованих кімнат і гуртожитків для робітництва. Зовсім ні. Ці будинки вільні від багатьох страхіть дрібних нічліжок, і в них робітник дістає за свої гроші більше, ніж будь-де раніш; але це ще не значить, що тут придатне для життя місце, на яке заслуговує чесний робітник.

Малі приватні нічліжки — це, звичайно, безпросвітний жах. Я ночував там і знаю, що кажу, та дозвольте мені оминути їх і розповісти тільки про великі й кращі нічліжки. Неподалік від Мідлсекс-стріт в Уайтчепелі я зайшов до одного такого дому, заселеного майже виключно робочим людом. Сходи просто з тротуару ведуть до підвалу. Там у двох великих тьмавих кімнатах пожильці самі варили і їли. Я намірився був і собі щось зварити, але там так смерділо, що де й подівся весь мій апетит; мене почало аж вернути від самої думки про їжу; отож я вдовольнився спогляданням того, як варили та їли інші.

Один робітник, видно тільки з роботи, сів проти мене за грубий дерев'яний стіл і заходився їсти. Пригорща солі на далеко не сніжно-білому столі правила йому за масло. Раз по раз умочав він туди хліб, кусав його і запивав чаєм з великого кухля. Шмат рибини довершав йому меню. Їв він мовчки, не дивлячись ані вбік, ані перед себе. Інші так само живилися мовчки. У цій тьмавій кімнаті взагалі майже не чулося ніяких розмов, понурість панувала тут над усім. Багато хто схилився в невеселій задумі над своїми недоїдками, а я питав сам себе, як колись Чайлд Роланд[49]: за які ж гріхи мусять вони так каратись?

З кухні лунали жвавіші звуки, і я подався туди, до плити, на якій чоловіки готували собі їжу. Та від смороду, що вдарив у ніздрі, мене занудило, і я вибіг на вулицю.

Повернувшись до нічліжки, я заплатив п'ять пенсів за "кабіну", одержав квитанцію у вигляді здоровенного латунного номерка і пішов нагору до курильні. Тут коло більярдних столів та шахівниць скупчились молоді робітники, що чекали своєї черги, а навкруг сиділо чимало інших — хто палив, хто лагодив одяг, хто читав. Молоді жваво галасували, а старші були понасуплювані. Власне, тут було два різновиди чоловіків: веселі й тупо меланхолійні, залежно від віку.

Ця кімната теж нагадувала домашнє вогнище не більше, як ті дві в підвалі. Певно, що для нас із вами, хто знає, що таке справжнє домашнє вогнище, тут і не могло його бути. На стінах висіли безглузді й образливі для людської гідності правила поведінки пожильців. О десятій лампи загасили, і нічого не лишалось, як іти спати. Для цього довелося зійти знову до підвалу, здати свій номерок і піднятися іншими сходами нагору. Я вибрався на самий верх будівлі і спустився до низу, пройшовши кілька поверхів, забитих сплячим людом. "Кабіни" — це було найвигідніше: в кожній з них містилося вузеньке ліжко, і ще обік нього нічліжанин мав де роздягтися. Постіль була чиста, і ні до неї, ані до самого ліжка я не можу прискіпатися. Та самоти не було, ви й там не лишались наодинці з собою.

Щоб належно уявити собі приміщення з кабінами, вам досить лише збільшити в думці картонну прокладку з гніздами, куди складають яйця в кошику, так, щоб одне гніздо досягло семи футів заввишки (решта розмірів — пропорційні), і потім покласти цю прокладку на підлогу великої, схожої на стайню кімнати, і ви матимете повну картину. Стелі у гнізд немає, стіни тонкі, і хропіння всіх пожильців, кожний порух сусідів — усе це вам любісінько чути. Але й ця кабіна належить вам тільки на короткий час. Вранці ви залишаєте її. Ви не смієте поставити там свою скриньку чи виходити й приходити, коли вам заманеться, або замкнути за собою двері, чи що. Дверей, до речі, й зовсім там немає, є тільки пройма в перегородці. Якщо ви хочете лишатись у цьому "готелі", то мусите миритися з усім цим, і з тюремними порядками, що безнастанно нагадують вам, що ви ніщо, безсловесна худобина.

А як на мене, то найменше, на що заслуговує робочий чоловік, це власна кімната, де можна замкнути двері і відчути себе господарем; де можна сісти при вікні й почитати щось або просто подивитись надвір; куди можна приходити, коли заманеться, і виходити так само; де можна скласти сякі-такі пожитки, окрім тих, що висять на плечах та обтяжують кишені; де можна повісити портрет матері, сестри, любки, балерини чи бульдога — хто кому до серця, — одне слово, такий власний куток на землі, про який можна сказати: "Це моє, мій замок, і ніхто на світі не сміє переступити самовладно цього порога; тут я володар і пан". І він буде кращим громадянином, такий чоловік, та й працюватиме краще.

Вулиця у Воппінгу. Тогочасне фото. ("На дні прірви", р. XX).

Я стояв на одному з поверхів цього бідняцького готелю і слухав. Переходив од ліжка до ліжка і дивився на тих, що спали. Здебільшого це були молоді робітники віком від двадцяти до сорока років. Старі не можуть дозволити собі такої розкоші, як робітничий гуртожиток. Вони йдуть до робітного дому. Я дивився на десятки цих молодиків і бачив, що виглядають вони зовсім не зле. Обличчя їхні, мов створені для жіночих поцілунків, а шиї — для жіночих обіймів. Вони заслуговували на кохання не менше від інших чоловіків, і самі вони були здатні на кохання. Жіноча ласка ушляхетнює і влагіднює, і їм бракувало цього жіночого впливу, бо без нього вони стають дедалі різкіші й брутальніші. "Але де ж вони, ті жінки?" — подумав я. 1 почувся мені "мандрьохи п'яний сміх". То озвалися Лімен-стріт, Ватерлоо-род, Пікаділлі та Стренд, і зрозумів я, де ті жінки.

Розділ XXI

ЖИТТЯ НА ВОЛОСИНЦІ

Я розмовляв з одним дуже сердитим чоловіком. Він вважав, що його скривдила власна жінка, і закон скривдив теж. Чия там була правда і чия кривда, для нас неістотно. Досить того, що жінка домоглася

розлучення, і йому присудили сплачувати щотижня десять шилінгів на утримання її та п'ятьох дітей.

— Лишень подумайте, — казав він мені, — що буде з нею, коли я не виплачу тих десяти шилінгів? Ану ж як зі мною станеться яке нещастя і я не зможу працювати? Ну от, приміром, гила, чи ревматизм, чи холера. Що їй тоді робити? Ну, що їй тоді робити? — Він сумно похитав головою. — Хоч з мосту та в воду. Найкращий вихід — робітний дім, але ж то пекло. Не піде до робітного дому — буде ще гірше пекло. Ось ходи зі мною, покажу тобі з десяток жінок, що сплять у підворітті. І я тобі покажу дещо гірше, що чекає на неї, якби не стало мене й тих десяти шилінгів.

Варто застановитись, як упевнено цей чоловік вирікав свої віщування. Він досить добре знався на житті, щоб розуміти, наскільки ненадійний у його жінки хліб щоденний і дах над головою. Бо досить йому втратити працездатність назовсім чи тимчасово, і вже по ній. Але ж те саме можна сказати і про сотні, тисячі, ба, навіть, мільйони чоловіків і жінок, що дружньо живуть укупі і разом стараються о хліб щоденний та житло!

Ось цифри, від яких мороз іде поза спиною: в Лондоні 1 800 000 душ живуть на грані злиднів і навіть нижче тієї грані, а мільйон душ відділені від повного розорення лише тияшевою платнею. У всій Англії та в Уелсі вісімнадцять відсотків усієї людності змушені просити допомоги на бідність, а в самому Лондоні за даними Ради лондонського графства — аж двадцять один відсоток. Між тими, хто вдається по допомогу на бідність, і цілком зубожілими велика різниця, та Лондон підтримує також 123 000 повних злидарів, тобто ціле чималеньке місто. Кожен четвертий лондонець помирає в благодійних закладах, а в цілому по Об'єднаному Королівству 939 чоловік із тисячі вмирають у злиднях; вісім мільйонів животіють надголодь, а ще двадцять мільйонів позбавлені найелементарніших вигод.

Цікаво розглянути детальніше дані про смертність у благодійних закладах.

Від 1886 до 1893 року в Лондоні відсоток злидарів щодо всього населення був менший, ніж по цілій Англії, і тільки в наступні роки Лондон почав переганяти провінцію. Але ось цифри із статистичного звіту за 1886 рік:

У 1884 році в Лондоні з 81 951 смертей припало на: робітні доми 9 909 лікарні 6 559 божевільні 278

Разом по благодійних закладах 16 746

Один автор-фабіанець так коментує ці дані: "Оскільки в цьому числі порівняно мало дітей, цілком імовірно, що кожного третього дорослого лондонця доля заганяє вмирати до добродійного закладу, причому в першу чергу людей фізичної праці".

Наведені цифри певною мірою прояснюють, наскільки близький пересічний робітник до цілковитих злиднів. З різних причин доходять люди до зубожіння. Ось, наприклад, оголошення з учорашньої ранкової газети:

"Потрібен конторник, що знається на стенографії, машинопису, торговельній документації. Платня — десять шилінгів у тиждень. Звертатись листовно і т. д.".

А сьогодні в газеті я прочитав про конторника, тридцять п'ять років, мешканця одного лондонського робітного дому. Його притягли до суду за невиконання норми. Він заявив, що відколи в робітному домі, виконує всі завдання, що йому давали; та коли його поставили бити каміння, він натер на долонях пухирі і не зміг впоратися вчасно. Він заявив, що зроду не тримав у руках нічого важчого за ручку з пером. Суддя засудив його разом з, тими пухирями на сім днів важких робіт.

Старість, певна річ, також веде до злиднів. А потім ще нещасливі випадки: смерть чи каліцтво годувальника родини. Ось чоловік із жінкою і трьома дітьми перебивається на двадцять шилінгів у тиждень, не маючи певності в завтрашньому хлібі, — а таких родин в Лондоні сотні тисяч. Хоч-не-хоч вони мусять витрачати всі гроші до пенні, отже, від повного зубожіння й голоду їх відділяє тільки тижнева платня (один фунт). Прийде лихо, звалить батька, — що тоді? У матері з трьома дітьми майже зовсім нема надії вибитись із скрути. Мусить або здати своїх дітей громаді, як неповнолітніх злидарів, щоб якось зарадити бодай самій собі, а чи вдатися десь до потогінки по роботу, яку зможе виконувати дома, в своїй ще убогішій халупі, куди їй доведеться перебратись. Але в потогінках розміри платні визначають заміжні молодиці, що тільки поповнюють чоловікові заробітки, та жінки-одиначки, що мають лиш самих себе утримувати. І платня, визначена в такий спосіб, настільки мізерна, що мати: й трійко її дітей можуть на неї хіба що животіти у вічному недоситі, аж поки смерть милосердна покладе край їхнім стражданням.

Щоб показати, що така мати з трьома дітьми на руках не витримує конкуренції в потогінному промислі, наведу два факти із свіжих газет.

Батько з обуренням пише, що його дочка з подругою дістають 8 1/2 пенсів за грос сірникових коробок. Щодня вони виробляють чотири гроси. Їхні витрати — 8 пенсів на транспорт, 2 на етикетки, 2 1/2 на клей і шворки, отже, заробляють вони вдвох 1 шилінг 9 пенсів, або по 10 1/2 пенсів кожна.

Другий випадок: цими днями до опікунської ради Лутону звернулась по допомогу одна стара жінка сімдесяти двох років. "Вона виробляла солом'яні брилі, але змушена була покинути цю роботу через низькі заробітки — 2 1/2 пенси за штуку. За цю платню вона мала виготовляти брилі від початку й до кінця, ще й тасьмами оздоблювати".

А проте, мати й трійко дітей, про яких оце йшлося, не зробили нічого лихого, за що їх слід було б так карати.

Проста випадковість, та й годі: лихо спіткало їхнього годувальника. Від такого не заречешся. Для кожної сім'ї існує така ж сама імовірність не впасти на дно Прірви, як і ймовірність туди скотитися. Можливості ці видно з холодних безжальних цифр, що деякі з них будуть тут доречні.

Сер А. Форвуд підрахував, що кожного року

одного з 1400 робітників убиває;

один з 2500 робітників стає повним інвалідом;

один з 300 робітників стає напівінвалідом;

один з 8 робітників втрачає працездатність на три-чотири тижні.

Та це нещасливі випадки тільки на виробництві. Тим часом жахливу роль відіграє взагалі висока смертність мешканців гетто. Пересічна тривалість життя у Вест-Енді — п'ятдесят п'ять років; в Іст-Енді — тридцять. Інакше кажучи, мешканець Західного Лондона має вдвічі кращі шанси на життя, ніж мешканець Східного. Тож балакайте тут про війну! Число загиблих у Південній Африці й на Філіппінах[50] — дрібниця. Тут, в самісінькому серці миру, — ось де ллється кров; і ведуть тут війну, не дотримуючись жодних принципів гуманності, бо жінок, дітей і немовлят убивають так само жорстоко, як і чоловіків. Війна! Та в Англії щороку в різних галузях промисловості вбивають, калічать і роблять інвалідами півмільйона чоловіків, жінок і дітей!

У Вест-Енді вісімнадцять відсотків дітей помирає до п'ятирічного віку; в Іст-Енді — п'ятдесят п'ять відсотків. А є в Лондоні вулиці, де з кожної сотні дітей п'ятдесят помирає, не доживши року, а з решти двадцять п'ятеро помирає до п'яти років. Це ж чисте побоїще! Ірод і той був милосердніший.

На підтвердження того, що промисловість нівечить більше людських життів, ніж війна, найкраще навести витяг з недавнього звіту ліверпульського санітарного інспектора (звіт цей справедливий не тільки щодо Ліверпуля):

"До багатьох дворів сонце майже або й зовсім не заглядає, а в помешканнях завжди тяжка задуха; це останнє значною мірою від того, що пористі стіни за багато років просякли всілякими випарами. Марними виявилися спроби Комісії в справах парків та садів прикрасити житла біднякам, подарувати їм квіткову розсаду та ящики з квітами на вікнах. Такі подарунки виявилися ні до чого в тих дворах, бо квіти й рослини не витримали нездорової атмосфери і повсихали, посвідчивши в такий спосіб брак сонця в дворах бідноти".

Містер Джордж Го склав таку таблицю для трьох парафій Сент-Джорджа в Лондоні:

А є ж, крім того, так звані небезпечні професії, в яких працює безліч робітників. Їхнє життя справді-таки висить на волосинці, і то далеко більшою мірою, ніж життя солдата двадцятого століття. При обробці льону у полотняному виробництві мокрі ноги та мокрий одяг дуже часто призводять до бронхітів, запалень легенів та гострого ревматизму, а в чесальних та прядильних цехах дрібний пил викликає в більшості працівників хвороби легенів. Жінка, що працює там із сімнадцяти-вісімнадцяти років, у тридцять уже руїна. Робітники хімічних підприємств, куди набирають найдужчих і найкремезніших чоловіків, живуть пересічно менше сорока восьми років.

Про гончарство доктор Арлідж каже таке: "Гончарний пил не вбиває нагло, а осідає рік за роком усе грубшим шаром на легенях, поки їх стінки стають, немов обтиньковані. Дихання стає все важчим і важчим, здавленим і врешті припиняється".

Сталевий пил, кам'яний пил, глиняний пил, лужний пил, деревний пил — все це вбиває, все це смертоносніше за кулемети й гармати. Найстрашніший пил у виробництві свинцевих білил. Ось опис типового кінця молодої, здорової, добре розвиненої дівчини, що йде працювати на фабрику свинцевих білил:

"Попрацювавши тут деякий час, вона захворює на недокрів'я. На яснах у неї з'являється дуже бліда синювата смуга, але буває, що зуби та ясна в неї лишаються цілком здорові і синюватої смуги не видно. Недокрів'я супроводиться схудненням, але таким повільним, що ні вона сама, ні подруги нічого не помічають. Однак хвороба прогресує, і дівчині все дужче дошкуляють головні болі. Часто при цьому тьмариться зір або навіть наступає тимчасова сліпота. Дівчина впадає, як здається її близьким та лікарям, у звичайну істерію. Хвороба все загострюється, хоч зовні цього й не помітно, аж поки дівчину охоплює несподівана конвульсія, що починається на одній половині обличчя, потім переходить на руку, далі ногу тієї самої половини тіла, і, нарешті, все тіло нестримно тіпається, як при епілепсії. Це супроводиться втратою свідомості, напади йдуть один за одним, інтенсивність їх зростає, і в одному з нападів вона й умирає. А іноді свідомість почасти або повністю відновлюється — на кілька хвилин, годин чи й днів, і хвора тоді скаржиться на нестерпний біль голови або починає маячити і робиться збудженою, як у гостро-маніякальному стані, або насупленою і понурою, як у меланхолії, і в маячні просить підвести її. Мова в неї при цьому не зовсім розбірлива. Без будь-яких застережних симптомів — хіба що пульс, доти кволий, з числом ударів близьким до норми, нараз повільнішає і твердне — хвору несподівано охоплює ще одна конвульсія, під час якої вона й умирає, одразу або після стану коми. В деяких випадках конвульсії поступово стихають," головні болі припиняються і хвора одужує, однак при цьому зовсім втрачає зір, тимчасово або назавжди".

А ось кілька конкретних випадків отруєння свинцевими білилами:

Шарлотта Раферті, молода, вродлива, висока, добре збудована жінка, що й одного дня не хворіла в своєму житті, пішла працювати на фабрику свинцевих білил. Вперше корчі схопили її на фабриці, коли вона стояла біля драбини. Доктор Олівер оглянув її і виявив синю смугу вздовж ясен, що є ознакою отруєння свинцем. Йому було ясно, що корчі незабаром повернуться. Так і сталося, і вона померла.

Мері Ен Толер — сімнадцятирічна дівчина, що зроду не знала ніяких нападів, тричі відчувала недугу і мусила покинути роботу на фабриці. Ще не сповнилось їй і дев'ятнадцяти років, як стали помітні ознаки свинцевого отруєння — мала напади, з рота йшла піна, і вона померла.

Мері А., надзвичайно здорова жінка, змогла проробити на свинцевій фабриці двадцять років, і тільки раз за всі ці роки відчула кольки. Її восьмеро дітей померли в ранньому дитинстві від перелогів. Одного ранку, коли ця жінка зачісувала волосся, в неї несподівано відібрало пальці на обох руках.

Елізу Г., двадцяти п'яти років, після п'яти місяців роботи на свинцевій фабриці схопили кольки. Вона перейшла на іншу фабрику і працювала там безперервно два роки. Потім ті самі симптоми повернулися, її охопили конвульсії, і вона за два дні померла від гострого свинцевого отруєння.

Містер Воєн Неш заявляє: "Діти робітників, що працюють на виробництві свинцевих білил, приходять на цей світ лишень для того, щоб померти від корчів, викликаних свинцевим отруєнням. Вони або народжуються недоносками, або вмирають у перший рік життя".

Врешті, дозвольте розповісти про долю Гарріет А. Вокер, молодої сімнадцятирічної дівчини, що полягла на індустріальному полі бою. Вона емалювала посуд, а на цій роботі отруюються свинцем. Її батько і брат були безробітні. Вона таїла свою хворобу, ходила щодня по шість миль

на роботу і з роботи, діставала свої сім-вісім шилінгів на тиждень і померла в сімнадцять років.

Виробничі депресії також відіграють неабияку роль у тому, що робітників поглинає Прірва. Для тих, кого тільки тижнева платня утримує десь між родинним життям і повним зубожінням, місяць вимушеного безробіття означає невимовні труднощі, і від такого удару долі жертви не завжди оклигують, коли й знаходять знову роботу. Оце щойно я прочитав у пресі повідомлення про збори Карлейльської філії профспілки докерів, і там сказано, що багато докерів цілими місяцями заробляли до чотирьох-п'яти шилінгів. За причину цього вважають застій у вантажних роботах у лондонському порту.

Для молодого робітника чи робітниці або молодого подружжя нема жодних гарантій щасливого й здорового життя ні в середньому віці, ні в старості. Хоч би як їм працювати, майбутнього вони собі не забезпечать. Все це справа випадковості, щодо якої вони безпорадні. Цьому лихові ані запобігти, ані викрутитись од нього. Якщо вже вони на індустріальному полі бою, то мусять ставати лицем у лице з небезпекою, маючи вельми благенькі надії на успіх. Звісно, якщо доля до них ласкава і їх не в'яже родина, вони можуть втекти з того поля бою. Для чоловіка тоді найбезпечніше вступити до армії, а для жінки, мабуть, стати сестрою Червоного Хреста або постригтися в черниці. І в тому, і в тому разі вони мусять відмовитись від родинного вогнища, від дітей, від усього, що надає життю принадності і рятує в старості від давучої самоти.

Розділ XXII

САМОГУБСТВО

Життя, що висить на такій тонкій волосинці, що в ньому надії на щастя такі хисткі, цінується неминуче дешево, і тому самогубство — звичайне явище. Настільки звичайне, що в будь-якій газеті ви натрапляєте на повідомлення про спробу накласти на себе руки, а що

замах на самогубство в поліційному суді викликає не більшу сенсацію, ніж буденна "справа про п'яний бешкет", то й упорують його так само швидко й байдужно.

Пригадую один випадок у Темзинському поліційному суді. Гадаю, що я таки маю гострий зір і слух та й незле розбираюся в людях і взагалі в різних речах; але в тому суді, правду кажучи, я стояв і тільки лупав ошелешено очима на те, з яким дивовижним поспіхом машина правосуддя перемелювала п'яниць, галабурдників, волоцюг, скандалістів, жінкобійників, злодіїв, переховувачів краденого, шахраїв та вуличних повій. Загорожа для підсудних стояла посеред зали (де було найсвітліше), і туди безперервним потоком входили й виходили чоловіки, жінки та діти, і таким же безперервним потоком плинули вироки з уст судді.

Я ще роздумував про долю сухотного переховувача краденого, що посилався на непрацездатність і потребу утримувати жінку й дітей, та все ж дістав рік важких робіт, а в загорожі вже з'явився парубійко років так на двадцять. "Альфред Фрімен" — розчув я його ім'я, та не вловив обвинувачення. На місці для свідків виринула огрядна матрона. Я довідався, що вона жінка сторожа на шлюзі "Британія". Діялося це вночі; чує вона — щось плюснуло; підбігла до шлюзу і бачить — у воді цей-о підсудний.

Я майнув поглядом на парубійка. Так ось яке обвинувачення — самогубство! Він стояв приголомшений і байдужий до всього, гарне каштанове волосся спадало на чоло, а ще зовсім хлоп'яче обличчя було виснажене й змучене.

— Так, сер, — казала сторожиха. — Я вхопила його і тягну з води, а він пручається і рветься назад. Тоді я гукнула на підмогу. Тут нагодились якісь робітники, ми його витягли і здали полісменові.

Суддя схвально оцінив силу м'язів цієї жінки, і в залі реготнули. Але я бачив тільки хлопця, що на порозі життя загарливо поривається назустріч багнистій смерті, і мені не було смішно.

Потім свідчив якийсь чоловік: він дав хлопцеві добру характеристику і вказав на виправдні обставини. Сам він за десятника там, де працює, вірніш, працював цей хлопець. Альфред добрий хлопчина, але в нього неприємності вдома, через гроші. І крім того — слаба мати. Його гризла журба, і він журився, аж доки так розклеївся, що вже не годен працювати. А що хлопець зле справувався, він (десятник), побоюючись за себе, змушений був його звільнити.

— Маєте що сказати? — гостро кинув суддя.

Парубок у загорожі щось невиразно промимрив собі під ніс. Він ще не прийшов до тями.

— Констеблю, що він там каже? — нетерпляче спитав суддя.

Високий кремезний чолов'яга у синій уніформі прихилився вухом до підсудного, а тоді голосно відповів:

— Він, ваша честь, дуже жалкує.

— На дослідство! — вирік його честь і перейшов до нової оправи, по якій свідок уже присягав. А того хлопця, приголомшеного і байдужого, повів тюремник. Ото й тільки. П'ять хвилин від початку до кінця, і вже в загорожі інші — двоє морданів, що силкувалися звалити один на одного вину за крадіжку вудки, вартої, може, центів десять.

Головне лихо цих бідаків, що вони не вміють як слід накладати на себе рукиг і звичайно їм доводиться вчиняти дві-три спроби, аж поки вдасться. Це завдає чимало клопоту полісменам і суддям, і, звісна річ, дуже їх дратує. І судді, бува, не криють того, що думають, і ганять

оскаржених, що ті не зуміли довести до кінця свого заміру. Ось, наприклад, містер Р. С., голова суду в С. Б., розглядаючи справу Ен Вуд, що намагалась утопитися в каналі, спитав її обурено:

— Коли ви хотіли заподіяти собі смерть, то чому ж не заподіяли? Чого ви не пішли на дно, та й квит, і не морочили б нам зараз голови?

Злидні, відчай і страх перед робітним домом — головні причини самогубства серед робітництва. "Краще втоплюся, ніж маю йти до робітного дому", — казала п'ятдесятидвохрічна Елен Г'юз Гант. А минулої середи в Шордічі знайдено її труп, і велося розслідування. Її чоловік прибув з Айлінгтонського робітного дому як свідок. Колись він торгував рибою, та збанкрутував, і вбожество загнало його до робітного дому. Дружина відмовилася піти туди з ним.

Востаннє Елен бачили о першій ночі. Через три години її брилика й жакета знайшли на причалі понад Ріджент-каналом, а згодом з води витягли її тіло. Висновок присяжних: самогубство в стані тимчасового божевілля.

Такий висновок — злочин проти істини! Закони брехливі, і через ці закони люди брешуть найбезсоромніш. Приміром, зганьблена жінка, зневажена далекими й близькими, отруює себе і немовля опієм. Дитина вмирає, а вона, пролежавши кілька тижнів у лікарні, оклигує. Її звинувачують у вбивстві, визнають винною і засуджують на десять років каторги. Раз вона вижила, то Закон вважає її відповідальною за свої вчинки, а от якби вона померла, той самий Закон визнав би, що в неї було тимчасове божевілля.

Що ж до тієї-таки Елен Г'юз Гант, то коли вважати, що, стрибаючи в Ріджент-канал, вона була в стані тимчасового божевілля, тоді так само слушно твердити, що її чоловік пішов до Айлінгтонського робітного дому в стані тимчасового божевілля. Якому з тих двох місць віддати перевагу, — питання схильностей та вподобань. Я, наприклад, у схожій ситуації —

наскільки я знаю канал та робітний дім — вибрав би канал. При тім, наважуся заявити, що я не більш божевільний, ніж Елен Г'юз Гант, чи її чоловік, чи вся решта людської отари.

Людина в наші часи вже не раб своїх природних інстинктів. Вона розвинулася в розумну істоту і може свідомо вирішувати, чіплятись їй за життя чи позбутись його, залежно від того, що воно їй обіцяє — радість або горе. Смію твердити, що Елен Г'юз Гант, окрадена й позбавлена всіх радостей життя, ця жінка, що за п'ятдесят два роки служби на цім світі не заробила нічого, крім жахливої перспективи робітного дому, вчинила дуже мудро й розважливо, коли вирішила стрибнути в канал. І ще смію твердити, що суд виявив би більше глузду, визнавши тимчасово божевільним саме суспільство, яке допустило, щоб Елен Г'юз Гант було окрадено і позбавлено всіх радостей життя, що вона заробила п'ятдесят два роки служби на цім світі.

Тимчасове божевілля! Ух, ці мені триклятущі облудні словеса, за якими криються наїджені й обігріті, щоб уникнути відповідальності перед своїми голодними й обідраними братами та сестрами!

А ось кілька буденних фактів з одного номера "Обсервера", іст-ендської газети:

Корабельного кочегара, Джонні Кінга на ймення, обвинувачено в спробі накласти на себе руки. В середу він прийшов до поліційної дільниці Бау і заявив, що проковтнув деяку кількість фосфорної маси, бо він у великій скруті й не може дістати роботи. Кінга затримали і дали блювотного, від якого він виблював велику кількість отрути. Тепер обвинувачений дуже жалкує за тим, що сталося. Хоча в нього добрі характеристики за шістнадцять років праці, але він не міг знайти ніякої роботи. Містер Діксон відправив обвинуваченого на бесіду з судовим місіонером.

Тімоті Ворнер, тридцять два роки. Його взято під варту для продовження слідства в аналогічній справі. Він стрибнув з пристані в Лаймгаусі, а коли його вирятували, заявив: "Я зробив це навмисне".

Пристойну на вигляд молоду жінку, Елен Грей на ймення, заарештовано за спробу вчинити самогубство. У неділю вранці десь о пів на дев'яту констебль 834-К знайшов оскаржену під дверима одного будинку на Бенворт-стріт, де вона лежала дуже млява. В одній руці у неї була порожня пляшчина. Вона зізнала, що дві чи три години тому прийняла велику дозу опію. Оскільки вона була явно дуже хвора, послали по дільничного лікаря, що, давши їй трохи кави, наказав не дозволяти їй спати. Судові Елен Грей заявила, що причиною її невдалої спроби було те, що в неї нема ні дому, ні друзів.

Я не буду твердити, що всі, хто накладає на себе руки, — при своєму розумі, так само як не буду твердити, що при своєму розумі всі ті, хто не накладає на себе рук. До речі, невпевненість у хлібі щоденному і в даху над головою — одна з основних причин людського божевілля. Вуличні торгівці фруктами, городиною та іншим дріб'язком, той прошарок робочого люду, що більш, ніж хто, живе одним тільки днем, дає найвищий відсоток божевільних. Серед них чоловіків щороку божеволіє 26,9 на десять тисяч, а жінок — 36,9. З другого боку, серед солдатів, що мають принаймні надійний харч і притулок, божеволіє 13 на десять тисяч; а серед фермерів і тваринників тільки 5,1. Отже, у вуличного торгівця вдвоє більша ймовірність відбігти розуму, ніж у солдата, і в п'ять разів більша, ніж у фермера.

Від злиднів та знегод голови в людей легко запаморочуються, і одні потрапляють до божевільні, а інші — до моргу чи на шибеницю. Коли приходить нещастя і годувальник родини, попри всю свою любов до жінки й дітей та запопадливість до праці, вже не може знайти собі роботи, так просто зсунутися з глузду і ввергнути свою душу в безпросвітний морок! І це особливо просто, бо ж тіло бідолахи виснажене недоїданням, та ще й серце йому крається від страждань жінки й малюків.

"Це вродливий чоловік з кучмою чорного волосся, темними промовистими очима, тонким носом і підборіддям та розкішними закрученими вусами". Так репортер змальовував Френка Кавіллу, коли той похмурого вересневого дня став перед судом, "одягнений у заношений сірий костюм без коміра".

Френк Кавілла жив у Лондоні і працював шпалерником. Його характеризували як доброго робітника і врівноважену людину, не схильну до чарки; сусіди одностайно посвідчили, що він дуже любив і жінку, й дітей.

Його дружина, Ганна Кавілла, була огрядна, вродлива, життєрадісна жінка. Вона дбала, щоб діти ходили до школи чисті й охайні (всі сусіди це зазначили). І так при любому чоловіченькові, що мав сталу працю й вівся умірковано, все йшло в цій родині якнайкраще.

Аж тут спіткало їх лихо. Кавілла працював у містера Бека, будівничого, і жив в одному з його будинків на Тран-длі-род. І ось містер Бек випав зі своєї брички й розбився на смерть. Лиха доля прибрала в цьому випадкові образу норовистого коня. Кавілла мусив шукати нової роботи й нового житла.

Сталося це півтора роки тому. Ці півтора роки були для нього великим випробуванням. Він зняв помешкання в невеликому будиночку на Батавія-род, але тут йому не щастило зводити кінці з кінцями. Постійної роботи годі було знайти. Він не здавався, перебиваючись різними тимчасовими підробітками, а жінка й діти марніли в нього на очах з голоду. Він голодував і сам, охляв і занедужав — це вже три місяці тому, і відтоді у них взагалі не було чого їсти. Вони нікому не поскаржились ані словом; одначе бідняки знають і так. Сусідки з Батавія-род посилали їм їжу, але це робилося потай, аби не вразити їхніх гордощів, бо Кавілли були дуже поважані в окрузі.

Отоді воно й скоїлось, Френк Кавілла боровся, голодував і страждав півтора року. А одного вересневого дня він встав дуже зарання, взяв свого кишенькового ножа і… Перетяв горло своїй дружині, Ганні Кавіллі, віком тридцять три роки. Перетяв горло своєму сину Волтерові, восьми років. Перетяв горло своїй доньці Неллі, чотирьох років. Перетяв горло своєму найменшому, Ернестові, шістнадцять місяців віком. Потому він чатував над мертвими цілий день аж до вечора, коли прийшла поліція. Він ще попросив полісменів вкинути пенні в проріз газового автомата, щоб вони могли запалити світло.

Френк Кавілла стояв у суді, одягнений у заношений сірий костюм без коміра. Це був вродливий чоловік з кучмою чорного волосся, темними промовистими очима, тонким носом і підборіддям та розкішними закрученими вусами.

Розділ XXIII

ДІТИ

Там, де дім сарай похилий, білий світ для нас немилий,

Скнієм, а не живемо.

Є в Іст-Енді лише одне втішне для ока видовище — це коли діти танцюють на вулиці під катеринку. Дивишся, мов зачарований, і не надивишся на це молоде покоління, на їхні похитування й притопти, на чарівні гримаси й граціозні рухи. М'язи їхні грають швидко й без натуги, а тільця легко підстрибують, сплітаючи ритми, що їх не вчать у танцкласах.

Я розмовляв з цими дітьми не раз і не в одному місці, і вони справили на мене враження таких же кмітливих, як і інші діти, а то навіть і кмітливіших. У них напрочуд жвава уява, а здатність переноситися в світ романтики й фантазії просто надзвичайна. Життя

буяє веселощами в їхніх жилах. Вони упиваються музикою, рухом та барвами, і дуже часто під брудом та лахміттям криються навдивовижу гарні личка і постаті.

Та є в славному місті Лондоні якийсь лихий чарівник, що викрадає їх. Ці діти діваються не знати куди. Дорослiших ви їх ніколи не бачите, можете шукати скільки завгодно, — все буде марно. Серед дорослих ви здибаєте хіба миршаві курдуплі, потворні обличчя, тупі мізки. Грація, краса, фантазія, гнучкість розуму й м'язів — все пощезало без вороття. Часом, правда, побачиш, як котрась жінка, ще й не стара, та вже покорчена й без натяку навіть на жіночність, розбухла з пиятики, підбере свою забрьохану спідницю і виконає на тротуарі кілька неоковирних вихилясів. Це має значити, що вона одна з тих дітей, які танцювали колись під катеринку. Карикатурні, неоковирні вихиляси — це все, що лишилося від дитячих сподівань. Із якихось тайників затуманеного мозку зринув швидкоплинний спогад, як була вона колись малою. Збирається юрба. Навкруг неї дівчатка танцюють з тією милою грацією, що й у неї колись була, та тепер її танець наче пародія на те колишнє. Потім вона, знеможена, дихавично хапає ротом повітря і, заплітаючись ногами, виходить із кола, а дівчатка танцюють далі.

Діти гетто мають усі дані вирости на доброзвичайних громадян, та гетто, мов розлючена тигриця, накидається на своїх дитинчат і плюндрує всі їхні таланти, тлумить сміх та радість, і ліпить з недобитків безпорадні, незугарні, принижені створіння, гірші за диких звірів.

Як саме це відбувається, я докладно описав у попередніх розділах, а тепер послухаймо, що каже з цього приводу професор Гакслі:

"Кожен, кому відомі умови життя у великих промислових містах, чи то в нашій країні, чи в інших, знає, що більшість населення живе там у стані, який французи називають la misire[51].

Це той стан, коли бракує їжі, тепла й одягу — речей, необхідних для нормальної життєдіяльності організму; коли чоловіки, жінки й діти змушені товктись у якихось норах, де для пристойного життя відсутні найелементарніші санітарні передумови; коли єдині приступні розваги — це грубощі та п'янство; коли страждання у вигляді голоду, хвороб, фізичної недорозвинутості та моральної деградації зростають за законом складних процентів; коли навіть чесна й запопадлива праця не рятує людину від кінця в жебрацькій могилі".

В таких умовах для дітей нема просвітку. Вони мруть, наче мухи, а як виживають, то лише ті, що мають надмір життєвих сил і здатність пристосовуватись до навколишнього розкладу. Що таке родинне життя — вони не знають. В барлогах і печерах, де вони живуть, вони призвичаюються до непристойного й сороміцького. І як розкладається їх інтелект, так розкладаються й тіла їхні від бруду, перелюднення й недоситу. Коли батько й мати живуть з трьома-чотирма дітьми в одній кімнаті, і діти вночі по черзі чатують, відганяючи пацюків від поснулих; коли ті діти зроду не наїдались і живуть мало не по вуха у нужі, — то легко собі уявити, що за люди виростуть з тих дітей.

Море лиха і відчаю

З перших днів стрічає їх.

Дика лайка, дикий сміх

Їх в дитинстві колисає.

Ось поженились молодята і заходились гараздувати в одній кімнаті. З роками сім'я зростає, а прибутки — ні, та й то ще чоловік десь має велике щастя, коли все при здоров'ї і втримується на роботі. Отже, знаходиться одна дитинка, а там і друга. Треба б більше місця; але ці маленькі ротики й тільця вимагають додаткових витрат, — значить, про вільніше житло годі й гадати. А дітей прибуває, і вже в кімнаті нема де

повернутися. Дітвора цілий день вганяє вулицями, а коли сповниться їм років по дванадцять-чотирнадцять, проблема житлової площі стає особливо гостра, і вулиця поглинає їх назавжди. Хлопець, коли пощастить, може, й прилаштується де в мебльованих кімнатах, і взагалі сякі-такі шанси він ще має. Але от перед дівчиною в чотирнадцять-п'ятнадцять років, змушеною покинути батьківський дім, чи то пак кімнату, і здатною заробити в найліпшому разі п'ять-шість мізерних шилінгів у тиждень, — один тільки шлях. І в цього шляху гіркий кінець, як от у тієї жінки, що її труп поліція знайшла під дверима одного дому на Дорсет-стріт в Уайтчепелі. Було їй шістдесят два роки, торгувала вона сірниками. Безпритульна, недужа, сама, як палець, в свою останню годину, померла вона вночі, просто неба, мов дика звірина.

Мені й досі не виходить з пам'яті хлопчина в загорожі для підсудних одного поліційного суду в Іст-Енді. Він ледве головою сягав до бар'єру. Спіймано його на крадіжці двох шилінгів у якоїсь жінки; гроші ці він витратив не на цукерки й тістечка чи там розваги, а на їжу.

— Чого ж ти не попросив у тої жінки? — спитав суддя ніби аж якось ображено. — Вона напевно дала б тобі щось поїсти.

— Якби попросив, то посадили б за жебрацтво, — відказав хлопчина.

Суддя насупився і мовчки проковтнув докір. Ніхто не знав цього хлопця, ані його батьків. Він був без роду й племені, безпритульний заблуда, молоде вовченя, що вганяє за здобиччю в джунглях імперії, полюючи на слабших, як на нього самого полюють сильніші.

Дехто пробує допомогти дітям гетто тим, що їх збирають і посилають на одноденний відпочинок за місто. На думку цих людей, мало не всі діти до десяти років бувають хоч один день за містом. Один автор з цього приводу пише: "Не слід недооцінювати зміну в свідомості, викликану одним таким днем. Діти бодай довідуються, як виглядають

ліс і поле, так що доти знане тільки з книжок тепер набирає для них цілком реального змісту".

Один лише день у лісі й на полі, і то ще як вони попадуться до рук благодійникам! А народжується щодень куди більше, аніж можна вивезти за місто хоч би й раз у житті. Один день! За все життя — одним-однісінький день! А про решту днів добре сказав один хлопчак єпископові: "У десять років ми змотуємось; у тринадцять зиримо, де б чого зцибрити; а в шістнадцять даєм бобу фараонам". Це означає, що в десять років вони прогулюють шкільні уроки, в тринадцять крадуть, а в шістнадцять вже такі дозрілі хулігани, що можуть побити й полісмена.

Преподобний Дж. Картмел Робінсон розповідає про хлопчика й дівчинку із своєї парафії, що подалися пішки до лісу. Вони йшли і йшли безкінечними вулицями, все надіючись от-от побачити ліс, аж урешті, знеможені, посідали у відчаї перепочити, і порятувала їх якась добра жінка, що привела обох додому. Не інакше, як цих дітей прогледіли благодійники!

Той самий добродій твердить, що на одній з вулиць Гокстону (район у величезному Іст-Енді) у вісімдесяти малих будиночках живе понад сімсот дітей віком від п'яти до тринадцяти років. І додає: "Лондон замкнув своїх дітей у лабіринті вулиць та будівель і позбавив їх законної спадщини — сонця, поля та струмка. Ось чому з них виростають недолугі чоловіки й жінки.

Він розповідає також про свого парафіянина, що винайняв одному подружжю кімнату в підвалі. "Вони сказали, що мають двоє дітей; та коли поселились, виявилося, що дітей четверо. Згодом народилося ще п'яте, і господар звелів їм вибратись. Вони не послухали. Тоді прийшов санітарний інспектор. Йому часто доводиться дивитись крізь пальці на порушення закону, але тут він мусив заявити власникові, що так недалеко й до суду. Той виправдувався, що не може виселити їх. Вони ж виправдувались, що з такою купою дітей ніхто їх не візьме за божу ціну, — це, до речі, найчастіший аргумент бідноти. Що тут було діяти?

Домовласник опинився межи двох вогнів. Нарешті, він вдався до суду, звідти прислано уповноваженого. Але вже минуло двадцять днів, і досі не вжито ніяких заходів. Чи поодинокий це випадок? Аж ніяк; звичайнісінький".

Минулого тижня поліція вчинила облаву на якийсь дім розпусти. В одній з кімнат виявлено двох дівчаток. Їх заарештували й оскаржили нарівні з іншими жінками з того дому. На суді батько дівчаток заявив, що він з жінкою і ще двома старшими дітьми, крім тих, що на лаві підсудних, мешкає в тій кімнаті; він заявив також, що живе там, оскільки іншої кімнати за півкрони не знайти. Суддя звільнив обох малолітніх "злочинниць" і ще застеріг батька, що той виховує своїх дітей в нездоровому середовищі.

Та досить уже цих прикладів. В Лондоні гине більше. безневинних жертв, ніж будь-де за всю світову історію. Які ж нечулі мусять бути ті люди, що вірять у Христа, визнають бога і щонеділі ходять до церкви, а решту днів тижня бенкетують за іст-ендівські прибутки, заплямовані дитячою кров'ю. А вряди-часи — такі вже вони диваки! — візьмуть півмільйона з тих прибутків та й пошлють до Судану на школи для чорних хлопчиків.

Розділ XXIV

НІЧНІ ВИДИВА

Всі вони були колись крихітні й ніжні рожеві немовлята і з них можна було виліпити будь-яку соціальну форму.

Карлейль[52]

Вчора пізно увечері я йшов по Комершел-стріт від Спітелфілду до Уайтчепелу і далі по Ліменстріт на південь, у бік доків. І сміявся ідучи з

тих іст-ендських газет, що з патріотичними гордощами заявляють, ніби Східний Лондон цілком придатне для людського життя місце.

Важко описати бодай дрібку того, що я бачив. Багато там такого, що й слів не підбереш. Можу тільки сказати, що бачив кошмар: жахливий людський намул, що мура-шився на хідниках, невимовну безсоромність, що затьмарювала навіть "нічні жахи" Пікаділлі та Стренду. Це був просто звіринець якихось двоногих в одежі, що тільки трохи скидалися на людей, а більше на тварин; і на довершення картини — наглядачі з мідними ґудзиками давали всьому лад, коли звірі гарчали занадто вже люто.

Я був радий присутності тих наглядачів, бо на мені не було "моряцької роби" і я міг правити за здобич для хижих створінь, що сновигали в юрбі. Часом, оддалік від наглядачів, ті самці кидали на мене пронизливі вовчі погляди; і мені аж лячно робилося від їхніх рук, їхніх голих рук, як можна б лякатися лап горили. Вони таки достоту скидалися на горил. Тіла в них були малі, незугарні, присадкуваті. Не мали вони ані набряклих м'язів, ані широких плечей. В них проявлялася скорше стихійна ощадність природи, яка дала їм лишень скільки потрібно печерній людині. Та в тих худорлявих тілах ховалася сила, люта первісна сила, здатність вчіплятися і чавити, шарпати й шматувати. Відомі випадки, коли, накидаючись на жертву, вони загинали її назад так, аж ламався спинний хребет. Нема в них сумління, ані честі, без жалю і без вагання ладні вони вбити людину за півсоверена при першій нагоді. Це нова порода, дикуни з великого міста. Вулиці й будинки, завулки й двори — їхні мисливські терени. Це для них однаково, що гори й доли для первісного дикуна. Нетрі міста — це їхні джунглі, тут вони живуть, тут і полюють.

Ніжні й викохані люди з казкових палаців у Вест-Енді, завсідники роззолочених театрів, не бачать цих створінь, навіть не підозрюють про їх існування. Але ось вони, живі, аж надто живі, нишпорять по своїх джунглях. І горе Англії в той день, коли скрута зажене всіх її здорових синів до останніх шанців! Бо в той день створіння ці виповзуть із своїх

логовиськ і барлогів, і Вест-Енд уздрить їх, як уздріли таких свого часу ніжні й викохані аристократи феодальної Франції, ще й питали один одного: "Де вони взялися? Хіба це люди?"

Та не лише ці звірі водяться в звіринці великого міста. Ці, власне, трапляються тільки подекуди, вони чигають у темних подвір'ях і сірими тінями шмигають попід мурами. Але от жінки, чиї нечисті утроби поприводили на світ цих хижаків, — ті були повсюди. Вони нав'язливо скиглили й плаксивими голосами канючили в мене пенні, і це ще було не найгірше. Вони пиячили в кожному шинку, — нечупарні, розпатлані, неподобні, — підморгували посовілими очима і щось белькотали, а розпусність так з них і перла. Набравшись, падали десь поперек ослону чи прилавка, і таке це все бридотне було, аж страх.

А були там ще й інші почвари із звироднілими обличчями й перекривленими статурами, неймовірні типи п'яндиг, відсівки суспільства, живі скелети, ходячі трупи. Жінки, до того висилені хворобами та пиятикою, що не змогли б продатися й за два пенси у великий базарний день. Залахманені чоловіки, що з них нужда й негоди витравили до решти людську подобу, що їм обличчя все скорчені наче э болю, а зуби по-ідіотському ошкірені; ідуть вони перевальцем, мов ті мавпи, і, здається, що кожен їхній крок, кожен подих — останній. І були там юні, стрункі дівчата по вісімнадцять-двадцять років, їхніх чистих личок ще не торкнулася брезклість, — ці шубовснули на дно Прірви стрімголов, без затримок у падінні. І ще бачив я одного підлітка, років чотирнадцяти, і малюка шести-семи літ, обоє блідаві, хворобливі, явно безпритульні. Вони сиділи на хіднику, підпираючи спинами загорожу, і роздивлялися навколо.

Непридатні й непотрібні! Промисловість не потребує їх. Нема підприємств, де бракувало б робітників. Докери юрмляться під воротьми і розходяться, лаючись, коли десятник не бере їх. Механіки, що мають роботу, сплачують щотижня шість шилінгів на своїх безробітних братів. П'ятсот чотирнадцять тисяч текстильників протестують проти осуду праці підлітків до п'ятнадцяти років. Жінки працюють на хазяїв

потогінок по чотирнадцять годин у день за десять пенсів, і охочих більш, ніж треба. Альфред Фрімен поривається назустріч багнистій смерті, бо втратив роботу. Елен Г'юз Гант волить з мосту в воду, ніж іти до Айлінгтонського робітного дому. Френк Кавілла перетинає горло жінці й дітям, не змігши дістати роботи, щоб забезпечити їх їжею й притулком.

Непридатні й непотрібні! Нещасні, зневажені, занехаяні, гинуть ці бідолахи в лондонських людобійнях. Їх породила проституція — проституція чоловіків, жінок і дітей, проституція тіла й крові, душі й усього святого, коли трудівник змушений продаватися за шматок хліба. Якщо це й усе, що може дати цивілізація людям, краще вже бігати голими дикунами і вити по-звірячому. Далеко ліпше жити десь у природних нетрях чи в пустелі, забитись у печери, аніж бути рабом машини у Прірві.

Розділ XXV

ГОЛОДНИЙ ЛЕМЕНТ

— Мій батько був міцніший за мене, бо народився в селі. Так один тямущий іст-ендський молодик нарікав на свою слабосилість.

— Ось погляньте, які в мене кістляві руки. — Він закотив рукава. — А все через недоїдання. О ні, не тепер. Тепер я їм досхочу. Та вже запізно. А от малим я жив надголодь, і цьому вже не зарадиш. Тато перебрався до Лондона з Лінкольнширу. Мати померла, і лишилось нас шістьох пуцьверінків жити з татом у двох кімнатчинах.

Скрутно йому доводилось, нашому татові. Міг би кинути нас напризволяще, та не кинув. Цілий день упрівав, як віл, а ввечері приходив додому, варив нам, нянькався. Був нам і за батька й за матір. Старався, як міг, але вдосталь, однак, ми не їли. М'ясо бачили рідко, та й то саму негідь. А хліб та кусник сиру — це не обід для дітлахів.

І що з того вийшло? Я виріс хирлявий і не маю тої сили, що в тата. Голод відібрав. За одне-два покоління від таких, як я, і знаку не лишиться. А от є в мене молодший брат, так той вищий і взагалі кремезніший. Сім'я в нас, бачите, була дружна, через це так.

— Не розумію, — сказав я. — По-моєму, в таких умовах навпаки — молодші діти повинні бути слабші.

— Але не тоді, коли сім'я живе дружно, — відповів він. — От ви ходите по Східному Лондону і здибали дитину літ восьми-дванадцяти. Вона рослява, добре розвинена й здорова, як на око. Спитайте, й вам скажуть, що то найменше в сім'ї, чи бодай одне з найменших. Річ воно проста: старші голодують більше за менших. Коли з'являються менші, старші вже починають працювати, грошей більшає — ну, й харчів.

Він відкотив назад рукава. Худа його рука наочно показувала, що хронічне недоживлення, хоч і не вбиває, але тлумить розвиток. Оце так я почув один з міріадів голосів, що підносяться голодним лементом у найбільшій імперії світу. Щодня понад мільйон чоловік в Об'єднаному Королівстві одержує допомогу на бідність. Протягом року кожний одинадцятий робітник вдасться по допомогу на бідність. Тридцять сім з половиною мільйонів англійців мають на родину менше, ніж дванадцять фунтів місячно. Восьмимільйонна армія живе постійно на грані голоду.

Один з комітетів шкільної ради лондонського графства виступив з такою заявою: "В часи, коли нема особливої скрути, в школах самого тільки Лондона п'ятдесят тисяч дітей голодують, так що всі спроби навчати їх марні". Курсив тут мій. "Коли нема особливої скрути" — це означає в Англії добрі часи, бо англійці звикли дивитись на "скруту", тобто на голод і страждання, як на невід'ємну частину свого суспільного ладу. Хронічне голодування вони вважають за щось цілком звичне. Тільки тоді, коли великі маси людей охоплює повний голод, починають вони непокоїтись.

Довіку не забуду гірких нарікань, що я чув надвечір похмурого дня від одного сліпого в якійсь іст-ендській крамничці. Він був найстарший з п'яти дітей. Мали вони тільки матір, а батька ні. Як найстарший, він у дитинстві голодував і працював, аби малим братчикам та сестричкам було що жувати. По три місяці він не куштував м'яса і взагалі ніколи не наїдався досхочу. І він був певен, що саме це постійне голодування в дитинстві збавило йому очі. На підтвердження він процитував звіт Королівської комісії в справах сліпих: "Сліпота частіш трапляється в бідних кварталах, і злидні сприяють поширенню цієї страшної недуги".

Багато ще дечого казав сліпець, і в голосі того покривдженого, якому суспільство ані разу не дало наїстися вдосталь, вчувалася гіркота. Він був один з величезної армії лондонських сліпих. Він скаржився, що в притулку вони не наїдаються й уполовину. Ось яка там денна пайка:

З уст Оскара Уайльда[53], вічна йому пам'ять, ми почули страдницькі зойки душі дитини-арештанта, але ці зойки тільки варіація нарікань дорослих арештантів:

"Інша причина страждань дитини в тюрмі — це голод. Вранішня пайка складається із шматка звичайно глевкого тюремного хліба та кухля води на сніданок (це о пів на восьму). О дванадцятій — обід з миски грубої кукурудзяної затірки (сьорби), а о пів на шосту вечеря: шмат сухого хліба та кухоль води. Цей раціон навіть у міцного дорослого чоловіка викликає яку-небудь хворобу, переважно, пронос, і в результаті — виснаження. Тим-то у великих тюрмах в'язням регулярно роздають протипроносне як щось само собою зрозуміле. Щодо дітей, то вони, як правило, взагалі не можуть їсти тих харчів. Кожному, хто хоч трохи знає дітей, відомо, як легко порушується в них травлення від плачу, горя чи якого нервового струсу. Пойнята жахом дитина, що проплакала в мороку камери цілісінький день, а то ще й півночі, просто неспроможна вживати таку страшенно тяжку їжу. Та мала дитина, що їй коридорний Мартін дав печива, плакала була з голоду весь ранок у вівторок, і тюремний хліб з водою став їй поперек горла. Мартін, роздавши сніданок, пішов на вулицю і купив для тієї дитини солодкого

печива, бо не годен був дивитись на її голодні муки. Це була така добрість з його боку, що дитина, щиро йому вдячна, але цілковито необізнана з тюремними правилами, похвалилася про це одному із старших наглядачів. Наслідком цього був, звісно, рапорт і звільнення зі служби".

Роберт Блечфорд порівнює раціон злидаря в робітному домі із солдатським, який він, бувши солдатом, не вважав за досить ситий; а притім цей раціон удвоє більший від злидарського.

Дорослий чоловік у робітному домі дістає м'ясо (крім того, що в супі) тільки раз на тиждень, тож злидарі "майже всі мають бліді аж попелясті обличчя, що непомильно засвідчує голодування".

Ось таблиця, в якій порівнюються тижневі пайки злидаря і наглядача в робітному домі:

Той самий автор зауважує: "Раціон наглядача більший, ніж у злидаря, та, очевидно, і він вважається недостатнім, бо в примітці до графи наглядача сказано, що "кожному з них, а також служникам, що мешкають у робітному домі, належить виплачувати щотижня ще по 2 шилінги 6 пенсів". Якщо злидар дістає досить харчів, то навіщо наглядачеві більше? А якщо наглядачеві навіть більшої пайки не досить, то як може злидар бути ситим менш, як на половинній пайці?"

Та голодують не тільки мешканці гетто, в'язні і злидарі. Сільський наймит теж не знає, що то воно — наїстися досхочу. Власне, недоїдання й загнало стількох їх до міста. Ось погляньмо, чим живе чорнороб з Бредфілдської колонії для бідноти у Беркширі, Припустім, що він має двійко дітей, сталу працю, безплатне житло і заробляє в тиждень тринадцять шилінгів (тобто 3,25 долара). Тоді його тижневий бюджет такий:

Опікуни робітного дому хизуються своєю суворою ощадністю. Злидарі обходяться їм тижнево:

Якби той чорнороб, чий бюджет описано вище, перестав працювати й потрапив до робітного дому, то на його утримання ішло б:

Тобто робітний дім витратив би на робітникову родину в півтора рази більше, аніж сама та родина, коли вона жила самостійно. І це тоді, як загальновідомо, що гуртова купівля та підготовка харчів мусить обходитись не дорожче, а дешевше!

До речі, в той час, коли складано цю таблицю, в тій самій окрузі жила одна родина не з чотирьох, а з одинадцяти членів, що мусила викручуватись не на тринадцять, а на дванадцять (взимку — одинадцять) шилінгів у тиждень, ще й не мавши безкоштовного житла, а сплачуючи щотижня три шилінги комірного.

Слід здавати собі справу, і здавати з повною ясністю, що сказане про злидні й деградацію в Лондоні стосується також всієї Англії. Якщо Париж це аж ніяк не Франція, то Лондон це таки Англія. Жахливі умови життя, що роблять з Лондона пекло, роблять пекло і з Об'єднаного Королівства. Запевнення, ніби децентралізація Лондона поліпшить життєві умови, — фальшиві й безпідставні. Якщо шість мільйонів лондонської людності роздробити на сто міст по шістдесят тисяч чоловік у кожному, то злидні роз-зосередяться, та не зменшаться. Сума їх лишиться незмінна.

Містер Б. С. Раунтрі вичерпним аналізом довів для провінційного містечка те, що містер Чарлз Бутс довів для столиці, а саме, що ціла чверть населення приречена на злидні, які нівечать людей фізично й духовно; що ціла чверть населення недоїдає, кепсько одягнута, не має задовільного притулку та достатньо тепла в суворому клімачі і приречена на брудне, непристойне життя і моральну деградацію, яка ставить це населення нижче дикунів.

Наслухавшись нарікань одного старого селянина-ірландця в Керрі, Роберт Блечфорд спитав його, а чого ж він хоче. "Старий сперся на лопату і глянув поверх чорних торфових полів на низькі хмари. "Чого я хочу?" — перепитав він; потім глибоким жалісним голосом заговорив більше сам до себе, ніж до мене: "Всі наші хлопці-молодці й красні дівчата ген десь там за морем, агент забрав у мене свиню, дощі погноїли бараболю, а я вже старий. Чого ж мені хотіти? Хіба судного дня".

Судного дня! Не один він чекає на нього. По всій країні чути голодний лемент, у гетто й по селах, по тюрмах і робітних домах, по нічліжках та притулках, — голосіння людей, що не мають чим наїстися. Мільйонів чоловіків, жінок, дітей, немовлят, сліпих, глухих, калік, хворих, волоцюг і трудяг, в'язнів і злидарів, ірландців, англійців, шотландців, валлійців, що їм бракує їжі. І це в той час, коли п'ятеро можуть забезпечити хлібом тисячу; коли один робітник може виробити ситцю на двісті п'ятдесят чоловік, шерсті на триста, чобіт і черевиків на тисячу. Схоже на те, що сорок мільйонів люду недоладно господарює у своєму великому домі. З прибутками все гаразд, але врядування ио-злочинному погане. І хто посміє заперечувати це, коли п'ятеро можуть забезпечити хлібом тисячу, а проте мільйонам не вистачає їжі?

Розділ XXVI

ПИЯЦТВО, ТВЕРЕЗІСТЬ І ОЩАДНІСТЬ

Можна сказати, що англійські робітники наскрізь просякли пивом. Від нього вони тупіють, байдужіють і значною мірою гублять працездатність. Не стає в них ні уяви, ні винахідливості, ні кмітливості, що мають бути властиві їм, як представникам своєї раси. Навряд чи їхню звичку до пива можна назвати набутою, що, мовляв, вони змалку звикають до нього: зачаті від п'яних батьків, діти насичені алкоголем ще до першого подиху; вони народжуються в такій атмосфері, серед неї й виростають.

Шинки стоять усюди — красуються на кожному розі, та й посеред кварталу, і жінки вчащають туди нарівні з чоловіками. Можна здибати там і дітей; чекаючи, поки батько й мати зберуться додому, вони посьорбують із склянок дорослих, слухають лайку та грубощі і підхоплюють на льоту заразу непристойності й розпусти.

Місіс Гранді[54] так само деспотично владарює над робітництвом, як і над буржуазією; але щодо робітників, то на шинки вона дивиться крізь пальці. На цих місцях не лежить тавро сорому й ганьби, і молодиця чи дівчина, вчащаючи туди, не важить своєю репутацією.

Пригадую, як одна дівчина говорила в кав'ярні: "Я ніколи в шинку не п'ю міцних напоїв". Це була молода, гарненька офіціантка, і то вона так вихвалялась перед іншою офіціанткою своєю незвичайною порядністю і скромністю. На міцні напої місіс Гранді наклала заборону, одначе вважає цілком пристойним, щоб молода чиста дівчина ходила до шинку й пила там пиво.

Але не тільки те пиво непридатне для людського вжитку — аж надто самі люди непридатні для пива, хоч якраз ця непридатність і змушує їх пити. У них в організмі, змученому недоситом, тіснявою в житлах та непролазним брудом, розвивається нездоровий потяг до випивки — так само, як у шлунку перевтомленого манчестерського текстильника зароджується жадоба до різних гострих та незвичних наїдків. Умови праці та життя породжують нездорові апетити й забаганки. Людина не може трудитись, мов той кінь, жити й їсти гірше за свиню і при тому мати чисті, здорові ідеали й поривання.

Коли згасає родинне вогнище, людину засмоктує шинок.

Не лише ті почувають неприродну спрагу, кого змучила праця, хто виснажився, хто слабує на шлунок та терпить від антисанітарних умов і отупів від потворної одноманітності існування, але й ті товариські вдачею чоловіки та жінки, що не мають родинного життя. Вони втікають

до веселого, гомінкого шинку, марно намагаючись вдовольнити свою потребу в людському товаристві. Бо коли родина тулиться в одній кімнатчині, яке вже там родинне життя!

Гляньмо побіжно на таке житло, і ми зрозуміємо одну з важливих причин пияцтва. От сім'я встає вранці, всі водночас одягаються, вмиваються, чепуряться — батько, мати, сини й дочки, і все це в тій самій кімнаті, в тисняві, бо ніде ж і повернутись. Тут-таки дружина й мати готує сніданок. І в цій самій задушливій кімнаті, наповненій гидотними нічними випотами тісно напакованих тіл, вони і снідають. Батько йде на роботу, старші діти до школи чи на вулицю, а мати лишається з малечею і заходжується коло господарства, все в тій же кімнаті. Тут вона пере білизну, додаючи до всього ще тяжкий дух брудної білизни, і розвішує її сохнути знову ж таки тут, просто над головою.

Увечері серед різноманітних смородів, що назбиралися за день, сім'я лаштується тут на цнотливий нічліг. Тобто, чим побільше їх моститься на єдине ліжко (якщо воно в них взагалі є), а решта стелиться покотом на підлозі. Отак вони й живуть місяць у місяць, рік у рік, бо просвітку в них не буває ніколи, хіба як виселять з хати. Коли вмирає дитина, а котрась таки мусить умерти, бо ж п'ятдесят п'ять відсотків іст-ендських дітей помирають до п'яти років, то труп лежить у кімнаті. І якщо сім'я дуже бідна, то мине й довший час, поки вони спроможуться з грішми на похорон. Вдень труп лежить на ліжку; вночі, коли ліжко займають живі, мертвого влаштовують на столі, за яким уранці всі снідають, мерця знову поклавши на ліжко. Часом труп кладуть ще на полицю, що править їм за буфет. Ось кілька тижнів тому в однієї іст-ендської жінки були неприємності, бо, не маючи за віщо поховати померлу дитину, вона протримала її вдома аж три тижні.

Звісно, що життя в такій от кімнаті — це чисте пекло, і чоловіків та жінок, що тікають з такої "домівки" до шинку, треба не гудити, а жаліти. В Лондоні триста тисяч людей живуть сім'єю в одній кімнаті, а дев'ятсот тисяч (згідно з Законом про охорону громадського здоров'я від 1891

року) живуть у протизаконній тисняві, — тож є де торгівцям спиртними напоями вербувати клієнтуру.

Далі ще — ненадійність щастя, незабезпеченість існування, небезпідставний страх перед завтрашнім днем — все це потужні чинники, що штовхають людей до пияцтва. Нещасливі шукають полегкості, а в шинку їх болі вщухають, і вони знаходять забуття. Це згубно для здоров'я? Авжеж, але й усе, що оточує їх у житті, згубне, зате шинок дає забуття, якого вони більш ніде не можуть знайти. Вони відчувають там навіть якесь піднесення, видаються самі собі витонченішими й кращими, хоч насправді тільки ще глибше грузнуть у трясовині і отваринюються. І так бідолаха шарпається від одного лиха до другого, аж поки сконає.

Таким людям марно проповідувати стриманість та тверезість. Звичка до пиятики може спричинювати різні нещастя, але й сама вона в свою чергу наслідок тих чи інших нещасть. Поборники тверезості можуть хоч би й як розпинатись, що пияцтво це зло, та доки не знищено те зло, що штовхає людей до чарки, пияцтво не зникне, так само, як і зло, породжене ним.

Доки добромисні борці проти алкоголізму не усвідомлять цієї істини, їхні зусилля будуть безплідні і тільки викликатимуть гіркий сміх. Я побував на виставці японського мистецтва, влаштованій для уайтчепелської голоти з метою облагородити її і вселити в неї потяг до Краси, Істини й Добра. Припустімо (хоч це й не так), що біднота навчиться в такий спосіб пізнавати Красу, Істину й Добро і запрагне їх. Але ж вона живе серед такого убозтва, що кожний третій з бідноти помирає у благодійницьких закладах, отже, ті знання й поривання тільки ляжуть зайвим тягарем їм на душі. Тепер у них буде ще більше підстав шукати забуття, ніж доти! Якби мені судилася доля віднині й до кінця днів моїх бути іст-ендським рабом і я мав би при тім право на сповнення лише одного бажання, то я хотів би повністю забути Красу, Істину й Добро; забути все, чого я навчився з книжок, забути про людей, яких я знав, про країни, де я бував. А якби Доля не вволила цього

останнього мого бажання, то я таки безперечно, що напивався б при кожній нагоді, аби лишень забутись.

Оці вже мені доброзичливці! їхні просвітницькі та благодійницькі заклади, місії і все таке інше — приречені на провал, і то з самої природи речей. Їхні задуми хибні, хоч і щирі. Не з того кінця підходять ці добрі люди. Вони ще не зрозуміли свого Вест-Енду, а вже приходять в Іст-Енд, яко мудрі навчителі. Вони не зрозуміли елементарної соціології Христа, але вже галасливо беруться рятувати принижених і покривджених. Вони чесно силкуються, проте спромагаються хіба що знищити мізерну частку злиднів та ще зібрати дещицю даних, які можна було б зібрати й без них — і науковіш, і дешевше.

Хтось сказав, що вони роблять для бідних усе, крім одного: не злазять з їхньої шиї. Таж ті мізерні кошти, що вони витрачають на свої дитячі прожекти, — їх вичавлено з самої бідноти! Цим двоногим хижакам пощастило в житті, і вони стоять між робітником та його заробітком, намагаючись повчати робітника, що той має робити з жалюгідними своїми рештками. Яка, на бога, користь від дитячих ясел, куди, наприклад, беруть дитину, поки мати робить паперові фіалки в Айлінгтоні по три фартінги за грос, коли дітей та квітникарок стає дедалі більше, так що благодійники не годні їм ради дати? Ця жінка повертає кожну квітку чотири рази, 576 операцій за три фартінги, а в день 6912 операцій з квітками за дев'ять пенсів. Та її ж просто грабують! Хтось сидить у неї на шиї, і ніякий потяг до Краси, Істини й Добра не полегшить їй життя. Ті верхогляди нічим їй не допомагають; а раз вони не зробили нічого для матері, то все, зроблене за день для дитини, піде з димом увечері, коли мати повернеться додому.

Всі вони разом і кожен зокрема проповідують одну капітальну брехню. Вони не здають собі справи, що то брехня, але від того вона аж ніяк не стає істиною. Ця брехня — їхня проповідь "ощадності". Ось будь ласка. В перелюдненому Лондоні точиться гостра боротьба за роботу, і через цю боротьбу платня падає до найнижчого прожиткового мінімуму. Бути ощадним означає для робітника витрачати менше свого заробітку,

тобто витрачати менше мінімуму. Це означає зниження життєвого рівня. У змаганні за робоче місце робітник з нижчим життєвим рівнем переб'є роботу людині з вищим рівнем. І малий гурт таких ощадливих робітників буде неухильно збивати заробітки в будь-якій галузі промисловості, де надмір робочої сили. Але врешті ощадливі більш не зможуть бути ощадливими, бо заробіток у них падатиме, аж доки зрівняється з витратами.

Одне слово, ощадність сама себе заперечує. Якби кожен англійський робітник послухав проповідників ощадності і втяв наполовину свої витрати, то через те, що робітників взагалі більше, ніж роботи, платня швидко впала б теж наполовину. І тоді в Англії не стане ощадних робітників, бо вони проживатимуть весь свій зменшений заробіток. Куцоглядні проповідники ощадності зробили б, звісно, з того дива великі очі, але успіх їхньої пропаганди якраз і вимірюватиметься провалом їхніх замірів. Та й взагалі це прос; то бредня — закликати до ощадності 1 800 000 лондонських робітників, що мають по двадцять одному шилінгові в тиждень на сім'ю, і з тих грошей від чверті до половини віддають за помешкання.

Коли вже мова зайшла про марність цих благодійницьких спроб, я хочу відзначити один шани гідний виняток, а саме благородного доктора Барнардо[55]. Доктор Барнардо — дітолов. По-перше, він підбирає дітей ще малими, поки вони не загрубли у нездоровому соціальному середовищі, і посилає їх за межі країни рости в кращих соціальних умовах. Досі він вивіз із Англії, переважно до Канади, 13 340 хлопців, і таких, що не виправдали його сподівань, менше, ніж один на півсотні. Результати чудові, коли зважити, що ті хлопці були безпритульні, бездомні безбатченки, вихоплені з самісінького дна Прірви.

Щодоби доктор Бернардо вириває з лабет вулиці дев'ятьох безпритульних, і так цілий рік; з цього можна скласти собі уявлення про розмах його діяльності. Ті благодійники могли б дечого повчитись у нього. Він не бавиться півзаходами, а дошукується самих витоків

соціального зіпсуття й злигоднів. Він вириває нащадків трущобного люду із згубного середовища і переносить їх до нового, чистого її здорового, де з них формуються здорові люди.

Коли ті благодійники покинуть свої дилетантські забави з яслами та японськими виставками, повернуться додому і вивчать свій Вест-Енд та Христову соціологію, вони будуть краще підготовані до своєї роботи. А якщо вони візьмуться за діло засукавши рукави, то підуть за прикладом доктора Барнардо, тільки в масштабах цілої нації. Вони не будуть тоді товкмачити жінці, що робить грос фіалок за три фартінги, про Красу, Істину й Добро, а примусять декого злізти з її шиї і перестати набехкувати собі утробу їдлом, щоби опісля, як той древній римлянин, іти до лазні та зганяти товщ потом. І на свій жах вони виявлять, що й вони самі теж сидять на шиї тої жінки, як і інших деяких жінок та дітей, чого вони в своїй наївності навіть не підозрювали, і що їм теж доведеться позлазити з тих ший..

Розділ XXVII

СИСТЕМА УРЯДУВАННЯ

В цьому останньому розділі доречно буде оглянути суспільну Прірву в її найширшому аспекті і поставити кілька запитань щодо Цивілізації. Відповідь на ці запитання покаже, чи вистоїть Цивілізація, чи згине. Наприклад, чи поліпшила Цивілізація умови життя людини? Слово "людина" я вживаю в демократичному розумінні, тобто як "проста людина". Отже, питання звучить, власне, так: чи поліпшила Цивілізація умови життя простої людини?

Вдаймося до фактів. На Алясці в пониззі Юкону живе плем'я інуїтів. Це дуже примітивне плем'я, в побуті якого тільки ще з'являються проблиски цього страхітливого винаходу — Цивілізації. Капітал їхній сягає десь так двох фунтів стерлінгів на душу. Вони полюють на звіра й рибу списами та стрілами з кістяними клюгами, з того й живуть. Вони не

знають, що значить страждати без притулку. Одяг у них — переважно із шкур тварин — теплий. Вони завжди мають паливо для своїх вогнищ, так само, як і дерево для жител, що їх вони будують почасти в землі, і перележують там люті морози. Влітку вони живуть у наметах, відкритих для свіжого прохолодного вітру. Вони здорові, дужі й щасливі. Єдина їхня турбота — їжа. Бувають у них періоди достатку, бувають періоди й голоду. За добрих часів вони бенкетують, за лихих мруть з голоду. Та хронічного масового голоду вони не знають. До того ж у них нема боргів.

В Об'єднаному Королівстві над Атлантичним океаном живуть англійці. Цей народ досяг вершин цивілізації. Капіталу на душу припадає в них щонайменше триста фунтів стерлінгів. Живуть вони не з полювання і рибальства, а з праці на величезних підприємствах. Більшість англійців терплять від браку житла, живуть у жахливих умовах, не мають досить палива, щоб зігрітись, і ходять у благенькій одежині. Певна частина їх зроду не мала дому і спить завше просто неба. Взимі й уліті можна бачити, як вони хапають дрижаки на вулицях, самі в лахмітті. Бувають у них добрі часи й лихі. В добрі часи більшості з них якось щастить наїстися, в лихі часи вони мруть з голоду. Мруть вони сьогодні, вмирали вчора і торік, вмиратимуть завтра і наступного року; бо на відміну від інуїтів голод у них — хронічне явище. Англійців — сорок мільйонів чоловік, і дев'ятсот тридцять дев'ять з кожної тисячі вмирає у злиднях, а восьмимільйонова армія борсається на грані голодної смерті. До того ж кожне немовля з'являється на світ з боргом у двадцять два фунти стерлінгів. Цим вони завдячують дотепному винаходові, що зветься "національний борг".

Неупереджене порівняння життя простого інуїта з життям простого англійця показує, що в інуїта воно не таке скрутне, бо якщо інуїт страждає від голоду лише в лихі часи, то англієць і в добрі часи; якщо інуїтові ніколи не бракує палива, одягу чи притулку, то англійцеві завжди їх бракує. Тут доречно навести думку такої людини, як Гакслі. Він працював і санітарним інспектором в лондонському Іст-Енді, і також провадив наукові дослідження серед найпримітивніших дикунів. На

підставі власного досвіду він висновує: "Якби я мусив вибирати щось одне з двох, то я волів би ліпше жити дикуном, аніж так, як ті люди в християнському Лондоні".

Земні вигоди, що ними користується людина, це продукт людської праці. А що Цивілізація не спромоглася забезпечити простого англійця їжею й притулком бодай так, як забезпечений ними інуїт, то виникає питання: чи ж збільшила Цивілізація продуктивність праці пересічної людини? Якщо ні, то Цивілізація приречена на загин.

Але одразу ж відзначимо, що Цивілізація насправді таки збільшила продуктивність людської праці. П'ятеро чоловік можуть забезпечити хлібом тисячу. Один робітник може виробити ситцю на двісті п'ятдесят чоловік, шерсті на триста, а чобіт і черевиків на тисячу. І однак на сторінках цієї книжки показано, що мільйони англійців не мають досить їжі, одягу і взуття. Тоді невблаганно виникає третє питання: якщо Цивілізація збільшила продуктивність праці людини, то чому вона не поліпшила умов її існування?

Відповідь на це може бути тільки одна — недоладне урядування. Цивілізація принесла всілякі земні блага та вигоди. Але простий англієць не користується ними.

Якщо так має бути довіку, то на Цивілізацію чекає крах. Нема жодних підстав існувати далі такій явно невдалій суспільній структурі. Але ж неможливо, щоб люди зводили таку гігантську озію намарно! Це просто в голову не вкладаються! Визнати таку тяжку поразку — значить завдати смертельного удару всім змаганням за поступ.

Можливий ще один, і тільки один, вихід: Цивілізація мусить поліпшити умови життя простої людини. А якщо так, то одразу ж постає проблема ділового керівництва країною. Корисне слід підтримати, некорисне слід усунути. Імперія або вигідна для Англії, або збиткова.

Якщо збиткова, її треба здихатися. Якщо вигідна, — нею треба керувати так, щоб проста людина діставала свою частку зиску.

Якщо боротьба за ринки корисна, ведіть її далі. Якщо ні, якщо вона шкодить інтересам робітника і прирікає його на життя, гірше за дикунське, — вижбурніть геть за борт заморські ринки та промислову імперію. Бо ж ясно, як божий день, що раз сорок мільйонів людей завдяки Цивілізації досягли вищої продуктивності праці, ніж інуїти, то ці сорок мільйонів повинні й користуватись більшими, ніж інуїти, земними благами й вигодами.

Якщо чотириста тисяч англійських джентльменів "без певних занять" (згідно з їхньою власною заявою під час перепису 1881 року) не дають користі — здихайтесь їх. Поставте їх до праці: розорювати мисливські заказники, та садити картоплю. Якщо від них є користь, підтримуйте їх якомога, але подбайте, щоб і простий англієць дістав якусь частку того зиску, що вони дають, "трудячись без певних занять".

Одне слово, суспільство має бути реорганізоване і на чолі його поставлений здібний провід. Що нинішній провід бездарний — це поза всяким сумнівом. Вія висмоктав з Об'єднаного Королівства всі життєві соки. Він настільки знесилив тих, хто не покинув рідних островів, що вони вже не здатні виборювати своїй країні місце серед передових націй. Цей провід поділив усе Королівство на Вест-Енд та Іст-Енд, що перший з них загниває від розбещеності, а другий терпить від недуг і недоїдання.

Величезна імперія розвалюється в руках цих нездар. Під імперією я розумію ту політичну машину, що тримає вкупі англомовну людність поза Сполученими Штатами. І говориться це без песимізму. Імперія кревних зв'язків — щось більше, ніж політична імперія, англійці ж Нового Світу й Антиподів[56] — і нині дужі та заповзятливі люди. Але політична імперія, в якій вони всі формально зібрані, гине. В політичній машині, званій Британською імперією, щось почало затинатись. За

теперішнього керівництва її коліщата крутяться що не день усе повільніш.

Це керівництво, так зухвало й злочинно бездарне, неминуче мусить бути скинуте. Воно не тільки марнотратне й неефективне, але й незаконно привласнює громадські кошти. Кожен вироблений блідий злидар, кожен сліпий, кожна ув'язнена дитина, кожен чоловік, жінка чи підліток, що в них живіт судомить з голоду, голодує через те, що панівний клас незаконно привласнив громадські кошти.

І жоден представник цього панівного класу не сміє заявити "не винен" перед судом Людини. "Тих, котрі живуть ще в світі, тих, що вже в труні давно", звинувачує кожне немовля, що вмирає з виснаження, кожна дівчина, що тікає з потогінки на нічні походеньки по Пікаділлі, кожен знеможений трудівник, що кидається в канал. За їжу, що їсть цей панівний клас, за вино, що він п'є, за вистави, що він влаштовує, за тонкий одяг, що він носить, — за все це спитають з нього вісім мільйонів тих, що ніколи не наїдались, і двічі по вісім мільйонів тих, що зроду не мали ані пристойного одягу, ані притулку.

Жодних сумнівів бути не може. Цивілізація всотеро збільшила продуктивні сили людства, та через недоладне керівництво люди за Цивілізації живуть гірше худоби, мають менше їжі, одягу і захистку від негоди, аніж дикий інуїт у холоднім краю, що живе сьогодні так, як жив ще в кам'яному віці, десять тисяч років тому.

ГРІЗНИЙ ВИКЛИК

Чи легенда, чи переказ

Пригадалися мені,

Це в Іспанії діялось,

Ще у сивій давнині.

Під Саморою убитий

Був король хоробрий Санчес,

І його велике військо

Облягло гніздо повстанче.

Дон Дієго де Орденес

Перед військом на коні,

Грізний виклик він кидає.

Оборонцям на стіні.

Весь дорослий люд Самори

І старих і малюків

Він картає-проклинає,

Як зрадливих лайдаків.

Тих, котрі живуть ще в світі,

Тих, що вже в труні давно,

Їхні води, їхні ріки,

Хліб, олію і вино.

Та інше в військо, ще більше,

На нас воно суне з імли, –

Це військо людей зголоднілих,

Що браму життя облягли.

Це тих злидарів міліони,

Що хліб наш кленуть і вино,

Ганьблять нас, як зрадників ницих,

Живих і померлих давно.

І часто на пишнім бенкеті

Під гомін пісень і музик,

У розпал веселого сміху

Я чую жахливий той крик.

І дивляться очі запалі

Крізь шибки до ясних палат,

І тягнуться руки кощаві

По крихти, що долі лежать.

В хоромах п'янкі аромати,

І повно всього на столах;

Надворі ж — і холод, і голод,

Темрява, зневіра і жах.

І там, в таборищі голодних,

Де свище холодний борвій,

Христос, ватажок того війська,

Лежить під дощем неживий.

Лонгфелло